

Kâdı Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî 'Makâlât'tan Bir Kesit

Orhan Ş. Koloğlu
Arş. Gör., U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Mutezilî alimlerin heresiografî alanında yazdıkları eserler oldukça nadirdir ve bunların çoğu günümüze gelmemiştir. Bu yüzden Mutezile'nin bu alana bakış açısı hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Mutezile'nin bu alana bakış açısı hakkında bilgi edinmemize yardımcı olan metinlerden biri de, Kâdı Abdülcebbâr'ın Muğnî'sinin XX/II. cildinde 176-182. sayfalar arasında bulunan İmâmiyye hakkındaki sekiz sayfalık bir metindir. Burada müellif İmâmiyye fırkalarını tasnif etmekte ve bunlar hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bu makale, Kâdı Abdülcebbâr'ın bu metnini incelemektedir. Makalede öncelikle mutezilî alimlerin heresiografî alanında yazmış oldukları eserler ve Mutezile'nin "Makâlât" geleneği hakkında bilgi verilmektedir. Akabinde metnin tercümesi sunulmakta ve neşirde görülen bazı yanlışlara işaret edilmekte, bilahare Kâdı'nın İmâmiyye mezheplerini tasnifi, diğer kaynaklarla da desteklenerek yeniden sunulmakta ve tasnifte önemli görülen hususlara dikkat çekilmektedir. Son aşamada ise bu metnin kaynakları ve bu metinle benzer özellikleri taşıyan eserler hakkında bilgi verilmektedir.

Summary

**Imâmiyya Sects according to Qādī 'Abd al-Jabbār:
A Section from the Mu'tazilite Heresiography**

The works on heresiography written by Mu'tazilite scholars are rare, and most of these works did not survive. Therefore, we do not have

enough data about the views of the Mu'tazilite scholars regarding this area. One of the texts that can help us to acquire information about the Mu'tazilite views on heresiography is an eight-page text on Imāmiyya in Qādī 'Abd al-Jabbār's Mughnī vol. XX/II between 176-182 pp. In this section the author classifies and gives information about the Imāmiyya sects. The aim of this article is to analyse this text. In pursuing the subject, the article gives, first, a brief information about the works on heresiography by the Mu'tazilite authors and "Maqālāt" tradition of Mu'tazila. The following section will be a translation of the text, pointing out some of the mistakes in the edition. Then, Qādī's classification of the Imāmiyya sects is re-presented, supported by some other sources, while giving special emphasis to some issues to be regarded as important for the subject-matter. Finally, the article gives information about the sources of the text and works that have similar characteristics.

Anahtar Kelimeler : Kādī Abdülcebbâr, Mu'tezilî makâlât, İmâmiyye, Ka'bî

Key Words : Qādī 'Abd al-Jabbâr, Mu'tazilite maqâlât, Imāmiyya, al-Ka'bî

I. Giriş

Mutezili kelâmcıların, yoğun bir yazın faaliyeti içinde olmalarına ve kelâmın hemen hemen tüm konularında çeşitli ölçekte eserler yazmış olmalarına karşın, kelâm ilmiyle yakın ilişki içerisinde olan heresiografi alanında yazmış oldukları eserler oldukça nadirdir. Bunun en büyük sebebi, öyle görünüyor ki, Mutezile kelâmının yapısıdır. Zira son derece cedelci bir yapıya sahip olan ve hatta cedelciliği "kelâm"ıyla özdeşleştirecek seviyede temel gaye haline getiren bir kelâm ekolünün temsilcisinin temel hedefi muhaliflerini tanıtmaktan ziyade, onları reddetmek şeklindedir. Aynı şekilde tarihsel süreç içerisindeki konumlarını da göz önünde bulundurursak, çok sayıda ve birbirinden tamamen farklı muhalifler karşısında "din"i savunmak sûretiyle "kelâm"ını oluşturan ve böylelikle aslı görevlerini yerine getirdiklerine inanan bir ekolden, entelektüel çaba adına beklenebilecek faaliyetler, kendi doktrinlerini açıklayan eserler ve bu doktrinlere ve bu doktrinlerin temsil ettiğine inandıkları yapıya karşı duran muhaliflere reddiyeler yazmaktan fazla bir şey olmamalıdır.¹ Dolayısıyla muhalifinin görüşlerini

¹ Mutezile ekolünde reddiye geleneğinin ne derece baskın olduğu, mutezili kelâmcıların yazdıkları eserlerin isimlerinden anlaşılabilir. Bu konuda sağlıklı bir yargıya varmamızı sağlayacak bilgi, mutezili kelâmcıların yazmış oldukları eserlerin listesini veren İbnü'n-Nedîm tarafından bize aktarılmaktadır. Bu listede reddiye türü eserlerin hiç de azımsanmayacak

çürütürken, bir anlamda zaten bunları tanıtan mutezililer tarafından, ayrıca bu ekolleri tanıtmak için yeniden bir eser yazmak, mevcut dönemin şartları çerçevesinde, hemen ulaşılması gereken pratik gayeye oranla “zâid” olarak algılanmış ve ihmal edilmiş olabilir.

Diğer taraftan mezheplerin oluşum devri (ya da devirleri) de bu tür bir yazın faaliyetinin gelişimine engel olmuştur. Zira Mutezile mezhebi İslâm mezhepler tarihinde, Hâriciler’i bir tarafa bırakırsak, ilk oluşan mezheplerden birisi olup, itikâdî ve siyâsî mezheplerin oluştuğu dönemde ortaya çıkan ve bu mezheplerle birlikte oluşum ve gelişim çizgisini sürdüren bir ekoldü. Henüz mezheplerin düşünce yapılarını net olarak ortaya koymadıkları, yeni yeni sistemleşmeye ve kendilerini diğerlerinden ayırmaya başladıkları bir dönem, zaten yapısı gereği müttekâmil bir mezhepler tarihi eserinin yazılmasına uygun değildir.²

Tüm bunlara rağmen sonraki kaynaklardan ve tabakat türü eserlerden, mutezili alimlerin, Bağdâdî, Şehristânî vb. çapında olmasa da, heresiografi alanında nadir de olsa eserler yazmış olduklarını görmekteyiz. Pek çoğu günümüze gelmeyen ve içeriklerini sonraki kaynakların kendilerinden yapmış oldukları alıntılardan ve hatta yalnızca isimlerinden anlayabildiğimiz eserlerden tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

“*Kitâbü’t-Tahrîş*”: Dırar b. ‘Amr (200/815-6[?])’a ait olup günümüze gelmeyen bu eseri Hayyât zikreder ve Dırar’ın eserinde çeşitli fırkalar hakkındaki rivayetleri kaydettiğini belirtir.³

“*Kitâbu İftirâki’l-Ümme ve’htilâfi’s-Şiya*”: İbnü’n-Nedîm’in Ebu Bekr el-Esamm (200/816)’a nisbet ettiği eser⁴ günümüze gelmemiştir. Eser, adından anlaşıldığı üzere şîî fırkalardan bahsetmektedir.

“*Kitâbu fî Cemi’i’l-Esnâf*”: İbnü’n-Nedîm’in Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (235/849-50[?])’a atfettiği⁵ günümüze gelmeyen eser, oldukça

derecede olduğu görülmektedir. Bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Nşr.; R. Teceddüd), Beyrut; Dârü’l-Mesîre, 1988, 201-222.

² Burada, Bağdâdî’nin “*el-Fark beyne’l-Fırak*”ı, Şehristânî’nin “*el-Milel ve’n-Nihal*”i gibi heresiografi türünün en müttekâmil örneklerini oluşturan yapıtların h. 5. ve 6. yy.’lar gibi, mezheplerin teessüsünün tamamlandığı ve hatta bazılarının düşünce ve tarih sahnesinden çekildikleri, oldukça geç sayılabilecek devirlerde yazılmış olması dikkate alınmalıdır.

³ Hayyât, *Kitâbü’l-İntisâr ve’r-Redd ‘alâ İbni’r-Ravendî el-Mülhid*, (Nşr.; H. S. Nyberg), Beyrut; el-Matba’atü’l-Katolikiyye, 1957, 100. Krş. F. Sezgin, **GAS** (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*), Leiden; E. J. Brill, 1967-82, I, 614.

⁴ İbnü’n-Nedîm, *a.g.e.*, 214.

⁵ İbnü’n-Nedîm, *a.g.e.*, 204.

muğlak bir isim taşımasına rağmen, ilk bakışta fırkalara (ya da dinlere, düşüncelere vs.) dair bir eser olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim Ebü'l-Hüzeyl gibi kelâmın hemen her alanında eser vermiş üretken bir müellifin, heresiografi alanında da eser vermiş olması kuvvetle muhtemeldir.

“*Kitâbu'l-Usûl*”⁶: Ca'fer b. Harb (236/850-51[?])'a ait olan eser bazı kaynaklarda “*el-Usûlü'l-Hamse*”⁷ ve “*el-Usûlü'l-Hamse ellett büniye'l-İslâm 'aleyhâ*”⁸ şeklinde isimlendirilen eser heresiografi alanında önde gelmektedir. Başta Eş'arî⁹ ve Şehristânî¹⁰ daha sonraki pek çok müellife kaynaklık teşkil eden¹¹ eser günümüze gelmemiştir.

“*Kitâbu'l-Makâlât*”¹²: Ebu İsa el-Verrâk (247/861)'a ait olan eser Yahudilik, Hristiyanlık ve İran kökenli dinlerden bahseder¹³. Etkisi oldukça geniş olan eser, sonraki pek çok müellif tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Eş'arî'nin “*Makâlât*”ında¹⁴, Bağdâdî'nin “*el-Fark beyne'l-Fırak*”ında¹⁵ alıntılar yaptığı eser, Kâdî Abdülcebbar'ın çeşitli dinleri incelediği “*Muğni*”sinin V. cildinin de temel kaynaklarından birisidir. Kâdî, başta İran kökenli dinler hakkında olmak üzere, çeşitli yerlerde bu eserden alıntılar yapar¹⁶.

⁶ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 213; Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, “*Fadlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*” içinde, (Nşr.; F. Seyyid), Tunus; ed-Dârü't-Tünusiyye li'n-Neşr, 1974, 282.

⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (Nşr.; S. Diwald-Wilzer), Beyrut; el-Matba'atü'l-Katolikiyye, 1961, 73.

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, (Nşr.; Ş. Yaltkaya & R. Bilge), İstanbul; Milli Eğitim Basımevi, 1971, I, 114.

⁹ Msl. bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-Musallîn*, (Nşr.; H. Ritter), İstanbul; Matba'atü'd-Devle, 1929-30, I, 40, 173; II, 486.

¹⁰ Msl. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Nşr.; M. S. Kılânî), Beyrut; Dâru Sa'b, 1986, I, 68.

¹¹ Y. Z. Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristânî: “Milel ve Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Haz.; M. Memiş), Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, 85-86. Kezâ bk. H. Ritter, “Philologika III: Muhammedanische Häresiographien”, *Der Islam*, XVIII (1929), ss. 34-59, 35.

¹² İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 216; C. Brockelmann, **GAL** (*Geschichte der Arabischen Litteratur*), Leiden; E. J. Brill, 1937-49, Suppl. I, 341; F. Sezgin, **GAS**, I, 620.

¹³ C. Brockelmann, **GAL**, Suppl. I, 341.

¹⁴ Msl. bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 33, 34.

¹⁵ Msl. bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut; el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1990, 67, 69.

¹⁶ Msl. bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, V, (Nşr.; M. el-Hudayrî), Kahire; ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts., 10, 16, 61, 156.

Kezâ Birûnî'nin “*el-Âsârü'l-Bâkiye*”si¹⁷, Neşvânü'l-Himyerî'nin “*el-Hürü'l-În*”i¹⁸ ve Şehristânî'nin “*el-Milel ve'n-Nihal*”inde de eserden iktibaslar bulunmaktadır¹⁹.

“*Kitâbu Hikâyeti Kavli Esnâfi'z-Zeydiyye*”²⁰, “*Kitâbu Zikri mâ beyne'z-Zeydiyye ve'r-Rafıza*”²¹, “*Risâle fî Beyâni Mezâhibi's-Şi'a*”yı²²: Pek çok eserinin günümüze ulaşması hasebiyle diğer mutezililer arasında ayrı bir yere sahip olan Câhız (255/869)'a kaynaklar tarafından atfedilen eserlerdir. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere özellikle Şi'a üzerine yazılmış olan bu eserler, daha çok risale mahiyeti arzemektedirler²³.

“*Kitâbu'l-Makâlât*”²⁴: Zurkân (3/9. yy.)'a²⁵ ait olan ve kendinden sonraki pek çok müellif tarafından kullanılan eser günümüze gelmemiştir. Eş'arî “*Makâlât*”ında²⁶, Bağdâdî “*el-Fark*”ında²⁷ alıntılar yaptığı eser, Neşvânü'l-Himyerî'nin de kaynaklarından²⁸. Aynı şekilde Birûnî kaynak olarak kullandığı

¹⁷ Msl. bk. Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (Nşr.; E. Sachau), Leipzig; Otto Harrassowitz, 1923, 277, 284.

¹⁸ Msl. bk. Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hürü'l-În*, (Nşr.; K. Mustafa), Beyrut; Dâru Âzâl & San'a; el-Mektebetü'l-Yemeniyye, 1985, 224.

¹⁹ Bk. F. Sezgin, **GAS**, I, 620.

²⁰ İbnü'n-Nedim, *a.g.e.*, 210.

²¹ İbnü'n-Nedim, *a.g.e.*, 210.

²² R. Şeşen, “*Câhiz*”, **DİA**, VII, ss. 20-24, 22.

²³ Ritter, Câhız'ın “*Risâle ilâ Ebi'l-Velid Muhammed bin Ahmed bin Ebi Duâd fî Nefyi't-Teşbih*”, “*Risâle fî'n-Nâbita*”, “*er-Redd 'ale'n-Nasârâ*”, “*Makâlâtü'l-'Usmâniyye*” adlı eserlerini de heresiografi alanında yazılmış eserler olarak nitelendirir. Bk. H. Ritter, *a.g.m.*, 36-37.

²⁴ İbnü'n-Nedim, *a.g.e.*, 205; İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, 78; a.mlf., *el-Münve ve'l-Emel fî Şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihal*, (“*Fıraku ve Tabakâti'l-Mu'tezile*” başlığıyla nşr.; A. S. en-Neşşâr & İ. M. Ali), [y.y.]; Dârü'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, 1972, 83.

²⁵ Kısaca bu isimle bilinir. Ritter, adını Muhammed b. Şeddâd b. İsa el-Misma'î (*Philologika III: Muhammedanische Hâresiographien*, 38), Himyerî ise Zurkân b. Musa (*el-Hürü'l-În*, 224) olarak verir. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Mamafih İbnü'l-Murtazâ, Nazzâm'ın öğrencisi olduğunu söyleyerek Mutezile'nin 7. tabakasına yerleştirmektedir. Câhız'la aynı tabakada olduğu göz önüne alınırsa h. 250 yılından önce ölmediğini düşünülebilir. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, 78.

²⁶ Msl. bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 40.

²⁷ Msl. bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 68, 206.

²⁸ Madelung & Walker, *An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abû Tammâm's Kitâb al-Shajara*, Leiden; Brill, 1998, 11. Msl. bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 224.

bu eseri, özellikle Hint dinleri konusunda güvenilir bir eser olarak tanımlamaktadır²⁹.

“*Usûlü'n-Nihal elletî Ihtelefe fihî Ehlü's-Salât*”: Ebu'l-'Abbâs Abdullah b. Muhammed en-Nâşî el-Ekber (293/905-6)'e³⁰ ait olup, münhasıran firkalara dair yazılan ve günümüze gelen eserlerin ilki olarak nitelendirilebilecek olan kitabın³¹ imamet konusundaki ihtilafların anlatıldığı bölümü “*Mesâilü'l-İmâme*” başlığı altında, yine aynı müellife ait “*Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*” adlı eserle birlikte J. van Ess tarafından neşredilmiştir.³² Mamafih neşredilen bu eserin, diğer bir mutezili kelâmcı Ca'fer b. Harb (236/850-1[?])'e nispet edilen “*Kütübü'l-Usûl*” olduğu da ileri sürülmektedir.³³

“*Kitâbu'l-Makâlât*”³⁴: Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî (319/931)'ye ait olup, Ka'bî'nin eserleri arasında sonraki nesiller için en fazla önem arz edenidir. Müellifin h. 279 tarihinde yazmaya başladığı eser³⁵, Mutezile'nin heresiografî alanında en önemli eserinin olması yanında genel anlamda heresiografî literatüründe de temel bir yere sahiptir. Nitekim sonraki pek çok müellif tarafından kaynak olarak kullanılması da bunu göstermektedir. Eser, Eş'arî'nin “*Makâlât*”ının, Mes'ûdî'nin “*Mürücü'z-Zeheb*”inin, Kâdî Abdülcebbar'ın “*Fadlu'l-İ'tizâl*” ve “*Muğni*”sinin, Bağdâdî'nin “*el-Fark beyne'l-Fırak*”ının, Ebu Temmâm'ın “*Kitâbu'ş-Şecere*”sinin, Şehristânî'nin “*Nihâyetü'l-İkdâm*” ve “*el-Milel ve'n-Nihal*”inin, İbn Ebi'l-Hadîd'in “*Şerhu Nehci'l-Belâğa*”sının, Neşvânü'l-Himyeri'nin “*el-Hûru'l-İn*”inin, İbn

²⁹ Birûnî, *Tahkîk mâ li'l-Hind min Makûle Makbûle fi'l-Akl ev Merzûle*, Beyrut; 'Alemü'l-Kütüb, 1983, 15.

³⁰ İbnü'l-Murtazâ, Mutezile'nin 8. tabakasına yerleştirir. Şîî olduğu da ileri sürülmekteyse de Muhsin el-Emîn şîî olduğunu gösteren herhangi bir delilin olmadığını söylemektedir. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 92-93; Muhsin el-Emîn, *A'yânü'ş-Şi'a*, (Nşr.; H. el-Emîn), Beyrut; Dârü't-Te'ârûf li'l-Matbû'ât, 1986, X, 200.

³¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Trc.: E. R. Fığlalı), Ankara; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, mütercimim önsözü, XIX.

³² J. van Ess, *Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: Zwei Werke des Nâşî' al-Akbar (Gest. 293 h.)-Herausgegeben und Eingeleitet*, Beyrut; Frans Steiner Verlag, 1971.

³³ Wilferd Madelung tarafından ileri sürülen bu tez için Bk. W. Madelung, “Frühe mu'tazilitische Häresiographie: das Kitâb al-Usûl des Ğa'far b. Harb?”, *Der Islam*, LVII, 1980, 220-236.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 219; İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, 89; Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, II, 1782; Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musanîfîn*, (Nşr.; İbnülemin M. Kemal v.dğr.), İstanbul, 1951-55→ Tahran; Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967, I, 444; C. Brockelmann, *GAL*, Suppl. I, 343.

³⁵ Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, II, 1782.

Metteveyh'in "et-Tezkire"sinin kaynakları arasında yer almaktadır.³⁶ Ka'bi eserinde hocası Hayyât'tan gerek şifahî, gerekse mektuplaşarak aldığı malzemeyi kullanmıştır.³⁷ Eserin Mutezile ile ilgili olan kısmı bulunmuş ve Fuad Seyyid tarafından "Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn" adı altında, Kâdı Abdülcebbâr'ın "Fadlu'l-İ'tizâl'i ve Hâkim el-Cûsemî'nin "Şerhu'l-'Uyûn"uyla birlikte "Fıraku ve Tabakâti'l-Mu'tezile" içinde neşredilmiştir.³⁸ Mutezile'nin heresiografi alanında yapmış olduğu çalışmalar arasında kaynaklardan tesbit edebildiklerimiz maalesef bunlarla sınırlıdır.³⁹

Çalışmamız açısından temel ilgi noktamızı oluşturan Kâdı Abdülcebbâr (415/1025)'a gelince; Kâdı'nın konumuz açısından en önemli eseri "Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile"sidir. Kaynaklarda "Şerhu'l-Makâlât"⁴⁰ ve "Tabakâtü'l-Mu'tezile"⁴¹ adlarıyla zikredilen ve bazı kelâm konularının yanı sıra Mutezile ekolüne yöneltilen eleştirilere de cevap veren ve Mutezile ricâli hakkında bilgi içeren eser, esas itibariyle bir heresiografi kitabından ziyade tabakat kitabı görünümünü arz etmektedir. Kâdı, eserinde Ka'bi'nin "Makâlât"ını temel almış olup, dördüncü tabakadan yedinci tabakaya kadar olan bilgileri bazı ilavelerle tekrar etmiş ve sonraki üç tabakayı (sekizinci, dokuzuncu, onuncu tabakalar) eklemiştir.⁴² Bu yönüyle eser Ka'bi'nin "Makâlât"ının şerhi mahiyetindedir. Eser, Hâkim el-

³⁶ Bk. F. Seyyid, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, Tunus; ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1974, 28-29; F. Sezgin, **GAS**, I, 622-623; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 10, 14; J. van Ess, "Abu'l-Qâsem al-Balkî al-Ka'bi", **EIr**, I, ss. 359-362, 360; Y. Z. Yörükan, *a.g.e.*, 86, 87, 124-125.

³⁷ F. Seyyid, *a.g.e.*, 27; J. van Ess, "Abu'l-Qâsem al-Balkî al-Ka'bi", **EIr**, I, 360. Nitekim Ka'bi eserinde "Bunu bana Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât yazdı ..." demek sûretiyle kendi kaynağını belirtmektedir. Bk. Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bi, *Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, "Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile" içinde, (Nşr.; F. Seyyid), Tunus; ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1974, 70.

³⁸ Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bi, *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, (Nşr.; F. Seyyid), "Fıraku ve Tabakâti'l-Mu'tezile" içinde, Tunus; ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1974, 61-119. Ritter, el-Belhî'nin "Uyûnü'l-Mesâil ve'l-Cevâbât", "Mehâsini Horâsân" ve "en-Nakz 'alâ İbni'r-Ravendî" adlı eserlerini de heresiografi kitabı olarak nitelendirir. Bk. H. Ritter, *a.g.m.*, 39.

³⁹ Burada yeri gelmişken şu olguya da işaret etmekte fayda vardır. Çağdaş bazı araştırmacılar Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'yi, mutezili düşünceye sahip bir müellif olarak gördüklerinden, onun meşhur eseri "Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih'i, mutezili bakış açısıyla yazılmış bir heresiografi kitabı olarak görmektedirler. Bk. T. Khalidi, "Mu'tazilite Historiography: Maqdisi's Kitâb al-Bad' wa'l-Tarih", *Journal of Near Eastern Studies*, XXXV/1 (1976), 1-12, özl. 1-2, 11.

⁴⁰ İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, 113.

⁴¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, Beyrut; Dârü lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts., V, 78; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 499.

⁴² F. Seyyid, *a.g.e.*, 37.

Cüşemî'nin “Şerhu'l-'Uyûn”una ve İbnü'l-Murtazâ'nın “el-Münye ve'l-Emel”ine kaynaklık etmiştir. Cüşemî ve İbnü'l-Murtazâ eserlerini büyük ölçüde “Fadlu'l-İ'tizâl”e dayandırmışlardır.⁴³ Eser Fuad Seyyid tarafından “Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyetühüm li-Sâiri'l-Muhâlifîn” adı altında Ka'bî'nin “Makâlât”ı ve Hâkim el-Cüşemî'nin “Şerhu'l-'Uyûn”uyla birlikte “Fıraku ve Tabakâti'l-Mu'tezile” içinde neşredilmiştir.⁴⁴

“El-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl”: Kâdı Abdülcebbâr'ın en büyük yapıtı olan bu çalışma kelâm ilminin temel kaynaklarından biridir. Eserde gerek islâmî, gerekse gayri islâmî fırkalardan, mezheplerden, dinlerden bahsedilse de, genel anlamda heresiografi alanında yazılmış bir eser değildir. Mamafih İslâm dışı dinler ve fırkalardan bahseden V. cildiyle⁴⁵, özellikle XX/II. cilt⁴⁶ içerisindeki bazı pasajlar tipik bir heresiografi kitabı görünümündedir. Esas itibarıyla imamet konusunun işlendiği ve kısmen Şi'a'nın imamet anlayışının reddi olarak görülebilecek olan XX/II. cilt içerisindeki söz konusu pasajlar, 173. ve 185. sayfalar arasında onüç sayfalık bir bölümden oluşmaktadır. Burada Kâdı Abdülcebbâr, Şi'a mezheplerini tasnif etmekte ve genel görüşlerinden bahsetmektedir.

Bu pasajlarda verilen bilgilere göre Kâdı, genel anlamda Şi'a'yı üçe ayırmaktadır: Gulât (s. 172-175), İmâmiyye (s. 176-183) ve Zeydiyye (s. 184-185). “Gulât fırkaların geneli hakkında” başlığı altında gâli fırkaları inceleyen Kâdı Abdülcebbâr, bu bölümde tek tek gâli fırkaları sayıp tasnif etmez. Bunun yerine gâli fırkaların temel akidelerini, özellikle Kur'an'ın bâtını bir şekilde yorumlanması fikrinden ve buna dair gulâtın yanlış yorumlarından bahseder.⁴⁷ “Zeydiyye'nin ve onların görüşlerine meyledenlerin düşünceleri hakkında” başlığı altında ise Zeydiyye'den bahseder. Kaynaklarını Ebu'l-Kâsım el-Belhi'nin⁴⁸ ve el-Hasan b. Musa (Nevbahtî)'nin⁴⁹

⁴³ F. Seyyid, *a.g.e.*, 34.

⁴⁴ Kâdı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyetühüm li-Sâiri'l-Muhâlifîn*, (Nşr.; F. Seyyid), “Fıraku ve Tabakâti'l-Mu'tezile” içinde, Tunus; ed-Dârü't-Tünusiyye li'n-Neşr, 1974, 137-350. Ritter, Kâdı Abdülcebbâr'ın “*Tesbitü Delâli'n-Nübüvve*” ve “*el-Muhît bi't-Teklif*” adlı eserlerini de kendi heresiografi listesinde kaydeder. Bk. H. Ritter, *a.g.m.*, 42.

⁴⁵ Kâdı Abdülcebbâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, V (el-Fıraku gayrül-İslamiyye), (Nşr.; M. M. el-Hudayri), Kahire; ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.

⁴⁶ Kâdı Abdülcebbâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, XX/II (Fî'l-İmâme), (Nşr.; A. Mahmûd & S. Dünyâ), Kahire; ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.

⁴⁷ Kâdı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XX/II, 173-175.

⁴⁸ Kâdı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XX/II, 184, str. 3.

⁴⁹ Kâdı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XX/II, 185, str. 11.

oluşturduğu iki sayfalık pasaj, Zeydiyye hakkında kısa, genel bilgilerle başlamakta⁵⁰, bilahare zeydi fırkalar temel düşünceleri de verilerek tasnif edilmekte⁵¹ ve pasaj reddiye mahiyeti arz eden, Zeydiyye'nin yanlış görüşlerinin zikredildiği bir bölümle sona ermektedir.⁵² Bu iki bölümün arasında ise Kâdı, "İmâmiyye fırkaları ve imamları mezhep görüşleri doğrultusunda belirleyen diğer gruplar" başlığı altında, İmâmiyye mezheplerini incelemektedir. Onun diğer iki fırkaya oranla İmâmiyye mezhebine daha çok yer vermesi, bu mezhebe verdiği önemi göstermektedir.

Mutezile'nin heresiografı alanındaki çalışmalarının bir örneği olan ve Mutezile'nin bu alana bakış açısını yansıtan, Kâdı'nın İmâmiyye hakkındaki bu sekiz sayfalık metni çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamızda öncelikle metnin tercümesi sunulmaktadır. Tercüme esnasında, muhtemelen nüshalarda net bir okumaya elvermeyecek muğlaklık sebebiyle, naşirlerin neşirde düştükleri hatalara da işaret edilerek düzeltmeler yapılmış ve metnin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için, tercümeyle açıklayıcı dipnotlar ilave edilmiştir. Bilahare Kâdı'nın tasnifi esas alınarak, İmâmiyye fırkalarının tasnifi diğer temel heresiografı kaynaklarıyla karşılaştırılarak yeniden düzenlenmiş ve tasnifteki temel hususlara işaret edilmiştir. Ayrıca elimizdeki metin diğer kaynaklarla kıyaslanarak metnin muhtemel kaynakları belirlenmeye çalışılmıştır. Okuyucuya kolaylık sağlaması açısından, metinde geçen şahısların tarihsel konumlarının ayırdedilebilmesi ve diğer şahıslarla kıyaslanabilmesi için çalışmanın sonunda iki adet şecere tablosu ilave edilmiştir.⁵³

⁵⁰ Kâdı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XX/II, 184, str. 3-9.

⁵¹ Kâdı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XX/II, 184, str. 10- 185, st. 13.

⁵² Kâdı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XX/II, 185, str. 14-20. Kâdı Abdülcebbâr'ın tartışma konusu yaptığı fikirler, Zeydiyye'nin "İmam seçkin kimselerden iki kişinin biatiyle seçilir", "İmam ancak Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin evlâdından olmalıdır" şeklindeki görüşleridir. Kâdı Abdülcebbâr, bu görüşleri, kendisinin de işaret ettiği gibi, XX/I ve XX/II. ciltlerin çeşitli yerlerinde reddettiği için, tekrar reddetme gereği duymaz.

⁵³ Şecere tablosundan azamî derecede istifade edilebilmesi ve bir karışıklığa yol açılmaması için, metinde ve dipnotlarda geçen şahıs isimlerinin yanına parantez içerisinde rakamlar konulmuş ve bu rakamlara şecere tablosunda da yer verilmiştir. Şüphesiz metinde geçen isimleri tek bir şecere tablosunda toplamak daha verimli olacaktı, ancak teknik imkânsızlıklar dolayısıyla iki ayrı tablo halinde sunmak mecburiyetinde kaldık.

II. Metin

[s. 176]

“İmâmiyye Fırkaları ve İmamları Mezhep Görüşleri
Doğrultusunda Belirleyen Diğer Gruplar”

Şeyhimiz Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin⁵⁴ anlattığına göre; İmamiyye Hz. Muhammed'in, Hz. Ali'yi tayin ettiği, bunu izhar ve ilan ettiği görüşüyle (diğer fırkalardan) ayrılır. Fakat sahabenin çoğunluğu, hatta altı kişi⁵⁵ hariç hepsi bu karardan döndü. İmâmiyye'ye göre imamet akrabalıkladır⁵⁶ ve imam, ümmetin dini konularda ihtiyaç

⁵⁴ Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Ka'bi (273/886-319/931). Mutezile kelâmcısı. Mutezile'nin sekizinci tabakasından olup, Bağdat ekolündendir. Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'ın öğrencisidir. Meşhur nahivci Müberred'den ders almıştır. İbnü'r-Ravendî ve Ebu Bekir Zekeriyâ er-Râzî ile tartışmalarda bulunmuştur. Başta kelâm olmak üzere Arap dili, hadis, fıkıh, tefsir, tarih alanında eserler yazmış, fakat bu eserlerinden sadece “*Makâlât*”ı kısmen günümüze gelebilmiştir. Kendi adına nisbetle Ka'biyye fırkası vardır. Bk. J. van Ess, “*Abu'l-Qâsem al-Balkî al-Ka'bi*”, **Elr**, I, 359-362; A. Bebek, “*Kâ'bi*”, **DİA**, XXIV, 27.

⁵⁵ Şî'î düşünceye göre Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi imamete tayin etmesine rağmen, birkaçı hariç sahabenin tamamı Hz. Peygamber'in tayinine uymamış ve Hz. Ebu Bekir'in imametini kabullenmişlerdir. Burada kastedilen şahıslar, Hz. Peygamber'in vefâtının akabinde, özellikle Benî Sa'îde sakifesinde cereyân eden halifenin kim olacağı yönündeki tartışmalar esnasında ve sonrasında gerek alenen, gerekse, daha sonradan Hz. Ebu Bekir'e geç biat etmek suretiyle, zımnen Hz. Ali'den yana tavır ortaya koyan sahabilerdir. Metinde bunların sayısı altı olarak belirtilmesine rağmen kaynaklar farklı rakamlar ve farklı isimler sunar. Abbas b. Abdülmuttalib, Zübeyr b. el-'Avvâm, Ebu Süfyân, Selmân el-Fârisî, 'Ammâr b. Yâsir, Ebu Zerr el-Gıfârî, Mikdâd b. el-Esved bunlardan bazılarıdır. Bk. A. Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul; Birleşik Yayıncılık, 1992, 64, 101.

Jafri ise bunların önde gelenleri ve en bilinenleri olarak şu onüç kişiyi saymaktadır: Huzeyfe b. el-Yemân, Hüzeyme b. Sâbit, Ebu Eyyüb el-Ensârî, Sehl b. Hanîf, Osman b. Hanîf, Berâ' b. 'Azîb, Übeyy b. Ka'b, Ebu Zerr el-Gıfârî, 'Ammâr b. Yâsir, Mikdâd b. el-Esved, Selmân el-Fârisî, Zübeyr b. el-'Avvâm, Hâlid b. Sa'îd. Bk. S. H. M. Jafri, *Origins and Early Development of Shi'a Islam*, Beyrut; Librairie du Liban, 1990, 51-53.

⁵⁶ Bu ilkeye göre imam mutlaka Benî Hâşim'den olmalı ve şu veya bu şekilde Hz. Peygamber'le bir akrabalık bağı bulunmalıdır. Tüm İmâmiyye fırkaları imamet silsilelerinde -silsilelerde farklılık olsa da- Hz. Peygamber'le akrabalığı bulunan şahıslara yer vermişlerdir. Ancak şu altı kişi (ve tabii fırka), İmâmiyye içerisinde gelişmesine rağmen imameti kendine nisbet ederek Benî Hâşim'den çıkarmıştır: Abdullah b. 'Amr b. Harb el-Kindî (Harbiyye), Beyân b. Sem'an et-Temimî (Beyânîyye), el-Muğîre b. Sa'îd (Muğîriyye), Ebu'l-Mansûr (Mansûriyye), el-Hüseyin b. Ebî Mansûr (Hüseyniyye), Ebu'l-Hattâb el-Esedî

duyduğu hususları bilir.⁵⁷ Eğer (imam) kendisinin imam olmadığına dair Allah'a, veya talak üzerine ya da azat üzerine yemin etse bile⁵⁸, bu yemini takiiye halindedir ve bu durumda da yine kendisine itaat edilmesi gerekir. Zalim imamlarla (önderlerle) birlikte ancak belirli vakitlerde isyan edilebileceğini kabul ederler. Ahkâm konusunda (hükümlerde) ictihadı reddederler.⁵⁹

İmamın ancak en faziletli (efdal) kişi⁶⁰ ve sadece Hz. Peygamber'in tayiniyle, yahut ilk imamın ikincisini tayiniyle olabileceğini kabul ederler⁶¹ ve Ebu Kâmil'in ashâbı Kâmilîyye hariç imamın herhangi bir konuda hata yapmasını mümkün görmezler.

(Hattâbiyye). Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 13.

⁵⁷ İmâmiyye imamların, meleklerin ve peygamberlerin vâkif oldukları tüm bilgiyi bildiklerini iddia etmektedir. Onlara göre iki türlü ilim vardır; bir tanesi sadece Allah'ın bildiği ilim, ki buna mahlûkâtından hiçbirisi vâkif değildir, diğeri ise sadece meleklerine ve peygamberlerine bildirdiği ilim. İşte bu ilme, imamlar de sahiptir. Bk. Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, (Nşr.; M. C. el-Fakih), Beyrut; Dârü'l-Advâ', 1992, I, 313-314.

⁵⁸ "Allah'a yemin olsun ki ben imam değilim", "Eğer ben imam isem hanımım boş olsun" veya "Eğer ben imam isem kölelerim hür olsun" gibi.

⁵⁹ Krş. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 17. Şüphesiz İmâmiyye ictihadı bütünüyle reddetmemektedir. Ancak İmâmiyye'de ictihad kavramı Kur'an, hadis, icma ve kıyasa dayanarak sonuçlar çıkarmayı ifade etmemekte; buna mukabil sadece toplumun ve bireyin karşılaştığı problemlere Kur'an ve hadisten cevaplar aramayı ve bütünüyle Hz. Peygamber'i, imamları ve onların Kur'an'ın öğretilerini anlayışlarını taklit etmeyi ifade etmektedir. Bu yönüyle İmâmiyye'deki ictihad kavramı daha sınırlıdır. Bk. S. H. Nasr, "*Shiism: Ithnâ 'Ashariyyah*", **ER**, XIII, ss. 260-270, 267; E. R. Fıglalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, İstanbul; Selçuk Yayınları, 1995, 166-168.

⁶⁰ el-Hillî, *Keşfü'l-Murâd fî şerhi Tecdî'l-İ'tikâd*, Beyrut; Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbu'ât, 1988, 342-343. İmâmiyye bu ilkeyi imamları peygamberlerle kıyaslamaları sebebiyle ileri sürmektedir. Zira İmâmiyye'ye göre imam, dini hükümleri icrâ etmek, haddleri uygulamak, şeriatı muhafaza etmek vs. konularda peygamberin yerini tutmaktadır. Nasıl ki peygamber kendi zamanının en faziletli kişisi olmalıdır, aynı şey imam için de geçerlidir ve zorunludur. Zira *tekmil* edilmeye muhtaç mefdülün, *mükemmil* fâdılın önüne geçirilmesi akli ve dini açıdan kabihtir. Bk. Şeyh el-Müfid, *Evâilü'l-Makâlât fî'l-Mezâhibi'l-Muhtârât*, (Nşr.; M. Muhakkık), Tahran; Institute of Islamic Studies, 1993, 19; Mikdâd b. Abdullah es-Süyûri, *Şerhu Bâb-i Hâdî 'Aşer (en-Nâfi' Yevme'l-Haşr)*, (Hillî'nin *el-Bâbü'l-Hâdî 'Aşer* ile birlikte), Tahran; Institute of Islamic Studies, 1986, 38-39, 44. İmâmiyye'ye göre "efdal" kişi varken "mefdül"ün imamete tayini Kur'an nasslarına aykırı olmasının ötesinde aklen de kabihtir. Zira, imam Allah tarafından tayin edildiğine göre, Allah'ın "efdal" varken "mefdül"ü tayin edebileceğini caiz görmek, Allah'tan kabihin sâdır olabileceğini caiz görmek demektir. Bu yönüyle İmâmiyye "efdal"ın imametinin vücubunu "aslah" düşüncesiyle irtibatlandırmaktadır. Bk. A. M. Subhî, *Nazariyyetü'l-İmâme leda's-Şi'ati'l-İsnâ 'Aşeriyye*, Kahire; Dârü'l-Me'ârif, 1969, 156.

⁶¹ Şi'î doktrine göre imam nassla tayin edilmiş olmalıdır. Bu ilkenin temelinde

Zira Ebu Kâmil, ümmetin “emîrül-mü’minîn”in (Hz. Ali) imametini engelledikleri için küfre düştüğünü, Hz. Ali [1]’nin de kendi hakkı olan imameti talep etmediği için küfre düştüğünü iddia etmiştir. İmâmiyye daha sonra çeşitli fırkalara ayrılmıştır:

Bazılarına göre Hz. Ali [1]’den sonra imamet el-Hasan [2]’indir. Ondan sonra ise (imam) sırasıyla el-Hüseyin [3], Ali b. el-Hüseyin [4], Muhammed b. Ali [5], Ca’fer b. Muhammed [6], Musa b. Ca’fer [7], Ali b. Musa [8], Muhammed b. Ali [9], el-Hasan b. Ali [11]’dir⁶². Şöyle dediler: el-Hasan b. Ali [11] zamanımızda öldü ve çocuğu da yoktur. Bu imamların konumu çeşitli karışıklıklara yol açmıştır. Bu (ihtilaflar) İmâmiyye fırkalarını oluşturan sebeplerdir. İmâmiyye’nin sayıca en kalabalık olanı Kat’iyye’dir. Çünkü Musa b. Ca’fer [7]’in öldüğü hakkında kesin yargıya varmışlardır. Onlardan Keysâniyye⁶³ ise Hz. Ali [1]’den sonra imamın Muhammed b. Ali [13] olduğunu söyler, çünkü Hz. Ali [1] onu sancaktârı yapmıştır.⁶⁴ Bir fırka ise el-Hasan [2], el-Hüseyin [3]

[s. 177]

imamın masum olması prensibi yatmaktadır. Zira ismet, Allah’tan başkasının bilemeyeceği batnî bir durumdur. Bu yüzden imamın ismetini bilen kimse tarafından bu nass belirtilmelidir. Bk. Hillî, *el-Bâbü’l-Hâdî ‘Aşer*, (Nşr.; M. Muhakkık), Tahran; Institute of Islamic Studies, 1986, 43; a.mlf., *Keşfü’l-Murâd fî Şerhi Tecridi’l-İ’tikâd*, 343. Pek tabîi bu düşünce, imamın tayininin ilâhî bir seçim olduğu sonucuna ulaştırmaktadır. Krş. M. H. Âl-i Kâşifü’l-Gitâ, *Aslu’s-Şi’a ve Usûlühâ*, Kahire; Mektebetü’n-Necâh, 1958, 128, 134.

⁶² İmâmiyye’nin imam kabul ettiği şahıslar sayılmasına rağmen Muhammed b. Ali (el-Cevâd) [9] ve el-Hasan b. Ali (el-Askerî) [11] arasındaki onuncu imam Ali b. Muhammed (el-Hâdî) [10] metinde geçmemektedir.

⁶³ Metinde; “Kesbâniyye” (الكسبانية).

⁶⁴ Hz. Ali Basra’da, Cemel savaşında ordusunun sancağını Muhammed ibnü’l-Hanefiyye [13]’ye vermiştir. Keysâniyye’nin Muhammed ibnü’l-Hanefiyye’nin imametine yönelik delili budur. Bk. Nevbahtî, *Fıraku’s-Şi’a*, (Nşr.; H. Ritter), İstanbul; Matba’atü’d-Devle, 1931, 20, (*Yevmü’l-Basra*); Kummî, *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Fırak*, (Nşr.; M. C. el-Meşkür), 21, Tahran; Müessesetü Matbu’âti ‘Atâi, 1963, (*Yevmü’l-Basra*); J. van Ess, *Frühe Mu’tazilitische Hâresiographie*, 24, (*Yevmü’l-Cemel*); Eş’arî, *a.g.e.*, I, 18, (*bi’l-Basra*); Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, 39, (*Yevmü’l-Cemel*); İsferyânî, *et-Tabsîr fî’d-Dîn*, (Nşr.; K. Y. el-Hût), Beyrut; ‘Alemü’l-Kütüb, 1983, 31, (*Yevmü’l-Cemel*).

Keysâniyye’den bazıları Muhammed ibnü’l-Hanefiyye [13]’nin imametinin dayanağı olarak el-Hüseyin b. Ali [3]’nin imameti ona vasiyet etmesini gösterirler. Bk. A. A. el-Mağribî, *el-Fıraku’l-Kelâmiyyeti’l-İslâmiyye: Medhal ve Dirâse*, Kahire; Mektebetü Vehbe, 1986, 154. Pek tabîi bu durumda imamet Muhammed ibnü’l-Hanefiyye’ye, doğrudan Hz. Ali’den değil, el-Hasan b. Ali [2] ve el-Hüseyin b. Ali [3] aracılığıyla gelmiş olur ve imamet doğrudan Hz. Ali’den gelme ihtimali ortadan kalkar.

ve Keysân'dan⁶⁵ sonra imamın el-Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd olduğu görüşündedir. Denilir ki Hz. Ali [1] onu bu şekilde isimlendirmiştir ve topluluk da ona nisbet edilmiştir. Bazıları ise şöyle demiştir: Keysân, Hz. Ali [1]'nin kölesi idi, Muhtâr görüşlerini ondan aldı ve topluluk ona (Keysân) nisbet edildi.

Keysâniyye'den bir fırka ise Ebu Kerîb ed-Darîr'in ashâbı olan Kerbiyye'dir. Onlara göre Muhammed b. Ali [13] ölmemiştir. O, Razva dağında yaşamakta olup, bir aslan ve kaplanın arasındadır ve sabah-akşam rızıkı gelmektedir.

Kerbiyye'den bir fırka, onun bu dağda olmasının sebebinin halktan uzak durma isteği (*istiğnâ*) olduğunu söylemektedir. Diğer bir fırka ise, Abdülmelik b. Mervân'ın himayesine girdiği için ona bir ceza olduğu görüşündedir.⁶⁶

Keysâniyye'den bazıları Muhammed (ibnû'-Hanefiyye) [13]'in öldüğünü kabul eder; fakat daha sonra ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı

⁶⁵ Keysân'ın kimliği açık değildir. Kim olduğunun ötesinde, böyle bir kimsenin yaşayıp-yaşamadığı dahi kesin değildir. Temel soru şudur: "Keysân, Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd'in lâkabı mıdır, yani iki ayrı adı olan bir şahıs mı söz konusudur?" yoksa "Muhtâr'dan ayrı, Keysân adında bir şahıs var mıdır, yani iki ayrı şahıs mı söz konusudur?". Bu soru etrafında dört farklı açıklama tarzı gelişmiştir: i) Keysân, Muhtâr'ın lâkabıdır ve bu adı ona Hz. Ali vermiştir. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*; 24-25; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 236. ii) Keysân, Hz. Ali'nin mevlâsıdır, Muhtâr görüşlerini ondan almıştır. Yani iki ayrı şahıs söz konusudur. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 98, İng. trc. 94; Hârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, Kahire; Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1981, 21; Ebû'l-Me'âli, *Beyânü'l-Edyân*, (Arp. trc.; Y. el-Haşşâb), "*Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XIX/1 (Kahire 1957)" içinde, ss. 11-58, 40. iii) Bu iki görüş arasında tercihte bulunamayıp, her ikisini birden verenler. Bu görüşü kabul edenler nezdinde öncelik Keysân'ın Muhtâr'ın lâkabı olduğu şeklinde olsa da, ikinci görüşün de gerçeklik ihtimali vardır. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 18; Bağdâdî, *a.g.e.*, 38. Kâdı Abdülcebbâr da görüldüğü gibi bu görüşü kabul eder. iv) Farklı bir açıklama tarzını ise Nevbahtî ve Kummî verirler. Buna göre Keysân, Muhtâr'ın lâkabıdır. Fakat bu lâkabı almasının sebebi ise, kendi polis şefinin Ebu 'Amre künyesini taşıyan Keysân adlı birisi olmasıdır. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 20-21; Kummî, *a.g.e.*, 21-22. Buna göre, iki ayrı şahıs olmakla birlikte, ismin son aşamada Muhtâr'ı işaret ettiği hususunda şüphe yoktur. Keysân'ın kimliği hakkında kezâ bk. H. Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara; A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 183, 38-39.

⁶⁶ Burada işaret edilen husus şudur: Emevî valisi Haccâc Medine'ye geldiğinde Muhammed ibnû'l-Hanefiyye [13]'ye baskı yapmış, Muhammed ibnû'l-Hanefiyye de halife Abdülmelik b. Mervân'a mektup yazarak Haccâc'ın kendisine baskı yapmamasını istemiştir. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân, Haccâc'a mektup yazarak hiçbir şekilde Muhammed ibnû'l-Hanefiyye'ye baskı yapmamasını emretmiştir. Bk. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (Nşr.; M. M. Abdülhamit), Kahire; Matba'atü's-Sa'âde, 1964-65, III, 123.

ondan sonra imamın Ali b. el-Hüseyin [4] olduğunu söylerken, bir kısmı oğlu Ebu Hâşim [14]'in imametini kabul eder.

Ebu Hâşim [14]'in ashâbı kendisinden sonra beş fırkaya ayrılmıştır:

Bir fırka Ebu Hâşim [14]'den sonra imamın Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas [18] olduğunu söyler. Çünkü Ebu Hâşim [14] imametini ona vasiyet etmiştir. Bilahare Muhammed [18] oğluna vasiyet etmiştir, böylelikle hilâfeti Abbas oğullarına intikâl ettirirler. Bu fırka Mehdî ibn Ebî Ca'fer [29] öldüğünde ikiye ayrılmıştır.

Hüreyriyye denilen Ebu Hüreyre er-Râvendî'nin ashâbı bu görüşten döndü ve Hz. Peygamber'den sonra imamın Abbâs [15] olduğunu kabul etti ve imametini bu sıralama (*tertip*) üzerine kabul etti.⁶⁷ Bunlar Râvendiyî'dir.

Bir fırka ise ilk görüş üzerindedir⁶⁸; bilahare ikiye ayrıldılar:

Rezzâm'ın ashâbı olan Rezzâmiyye denilen fırka, Ebu Müslim'in yaşadığını inkâr ederek öldüğünü söylerler ve ilk görüşü kabul ederler.

[s. 178]

Ebu Müslimiyye denilen fırka ise Ebu Müslim'in yaşadığını iddia eder. Bunlardan zamanımızda Belh'te haramları helâl saydıkları söylenen bir topluluk vardır. Bazı insanlar onları Hürremdîniyye⁶⁹ olarak isimlendirirler.

Ebu Hâşim [14]'in ashâbından ikinci fırka ise Ebu Hâşim [14]'den sonra imamın, kardeşinin oğlu el-Hasan b. Ali b. Muhammed [24]⁷⁰ olduğu, Ebu Hâşim [14]'in imametini ona vasiyet ettiğini sonra oğlu Ali [25]'ye vasiyet ettiğini söylerler. Ali [25] ölüp ardından kimse gelmeyince, Muhammed [13]'in dönüşünü ve yeryüzüne hakim olmasını beklerler ve o dönünceye kadar imamları olmadığını söylerler.

Üçüncü fırka ise Ebu Hâşim [14]'in, Abdullah b. Amr b. Harb'a vasiyette bulunduğu, imametini ona geçtiğine ve Ebu Hâşim [14]'in

⁶⁷ Yani imamet silsilesinde Ali evlâdından hiçbir kimseye yer vermeyerek, imametini doğrudan Hz. Peygamber'in amcası Abbas [15]'la başlatıp onun nesliyle devam etmişlerdir: Abbas [15]→ Abdullah [16]→ Ali b. Abdullah [17]→ Muhammed b. Ali [18]→ Abdullah b. Muhammed (Ebu'l-Abbas es-Seffâh) [27]→ Ebu Ca'fer el-Mansûr [28]→ Muhammed el-Mehdî [29].

⁶⁸ İlk görüş, Revendiyye (Hüreyriyye)'nin görüşünün aksi olan görüştür. Yani imametini Ali evlâdıyla başlatıp, Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed ibnû'l-Hanefiyye [14]'den Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas [18]'a naklederek Abbas oğullarına atfeden görüştür.

⁶⁹ Metinde; "el-Hürrem dînuhû" [الحرم دينه].

⁷⁰ Metinde; "الحسن بن محمد".

ruhunun ona hulûl ettiğine inanırlar.⁷¹ Bunlar Harbiyye olarak isimlendirilirler. Abdullah b. Amr'ın yalancı olduğu ortaya çıkınca ashâbı ondan yüz çevirip başka bir imam aramaya yöneldiler. Böylelikle Abdullah b. Mu'aviye b. Ca'fer b. Ebi Tâlib [21]'in çağrısına icabet ederek vasiyetin (imamet) ona ait olduğunu iddia ettiler.

Denilir ki, Abdullah b. Harb (bu esnada hâlâ) imam olduğunu söylüyordu. Abdullah b. Mu'aviye [21] ölünce ashâbı üçe ayırdı: Bir fırka Abdullah b. Mu'aviye [21]'nin Isfahan dağlarında olduğunu, ölmediğini ve Benî Hâşim'den bir adama cins atları sürünceye kadar⁷² ölmeyeceğini iddia eder. Bir fırka ise öldüğünü kabul etti, fakat kararsız kaldılar, neticede ilk görüşe döndüler.⁷³

Ebu Hâşim [14]'in ashâbından dördüncü fırka ise, Ebu Hâşim [14]'in Beyân⁷⁴ b. Sem'an'a vasiyette bulunduğunu iddia eder, mamafih Beyân'ın kendi ardılına vasiyet etme hakkı yoktur ve imamet tekrar asla (Ebu Hâşim'in soyuna) döner.

Ebu Hâşim [14]'in ashâbından beşinci fırka ise Ebu Hâşim [14]'in ardılı olmadığı ve kendisinden sonra imamın Ali b. el-Hüseyin [4] olduğu görüşündedir. Bilahare bu fırka, Ali b. Hüseyin [4]'den sonra imamın Muhammed b. Ali [5] olduğu hususunda Kat'iyye ile ittifak etmiştir. Daha sonra ise ihtilaf edip üçe ayrılmışlardır:

[s. 179]

Ca'feriyye denilen fırka babasından sonra⁷⁵ Ca'fer b. Muhammed [6]'in imametini kabul eder.

Muğire b. Sa'îd'in ashâbı olan Muğiriyye denilen fırka ise Ebu Ca'fer [5]'in kendilerine vasiyette bulunduğunu söylerler. Mehdi çıkıncaya (hurûc edinceye) kadar onu imam kabul ederler. Mehdi'nin (Muhammed b.) Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan [19]⁷⁶ olduğunu söylerler. O, yaşamaktadır, ölmemiştir ve

⁷¹ Metinde; “وتحولت روح ابى “ و يجواب روح ابى هاشم فيه”. Krş. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 22, 7. satır; “هاشم فيه”.

⁷² Metinde; “ولا يموت حتى تعود نواصي الخيل الى رجل من بني هاشم”. Benzer ifadeler Nevbahti'de [لا يموت ابداً حتى] , Kummi'de [حتى نواصيها الى رجل من بني هاشم من ولد على و فاطمة] , Eş'arî'de [يخرج و يقود نواصي الخيل الى رجل من بني هاشم من ولد على و فاطمة] de geçmektedir. Bk. Nevbahti; *a.g.e.*, 31; Kummi, *a.g.e.*, 44; Eş'arî, *a.g.e.*, I, 22; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 215.

⁷³ Kâdı Abdülcebbâr üçe ayırdıklarını söylese de, iki fırka sayar. Mamafih üçüncü fırkayı zikretmez.

⁷⁴ Metinde; “Yenâd” [يناد].

⁷⁵ Metinde; “oğlundan sonra” [بعد ابنه].

⁷⁶ Metinde; “عبدالله بن الحسن الحسن”.

öldürülmemiştir. Yahseb (يخصب) denilen dağlarda bulunduğu ve çıkıncaya (hurûc edinceye) kadar orada kalacağına inanırlar.

Muğiriyye'den bir fırka şöyle demiştir: Ebu Ca'fer b. Abdullah (el-Mansûr) [28]'dan sonra imam Medine'de hurûc (isyan) edendir.⁷⁷ Onun mehdî olduğuna inanırlar. Bu görüş, onun isyanından önceydi.⁷⁸

Muğire (b. Sa'îd) bu görüşünü ortaya atınca Ca'feriyye ondan uzaklaştı, bu yüzden Muğire onları Rafıza olarak isimlendirdi.⁷⁹ Bu

⁷⁷ Burada kastedilen şahıs Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan (Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye) [19]'dir. Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye h. 145 senesinde Abbâsi halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr zamanında Medine'de ayaklanmıştı. Halifenin üzerine gönderdiği İsa b. Musa tarafından ayaklanma bastırılmış ve kendisi de öldürülmüştür. Öldüğünde kırkbeş yaşındaydı. Bk. Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 306-307.

⁷⁸ Muğiriyye fırkasının hem Muhammed el-Bâkır [5]'a, hem de Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye [19]'ye düşünce sistemlerinde merkezi bir konum atfetmeleri firkanın kimi imam kabul ettiği noktasında karışıklığa yol açmaktadır. Ancak mezkûr şahısların konumlarını telif etmemiz mümkündür. Buna göre Muğire b. Sa'îd önce Muhammed el-Bâkır [5]'i imam kabul etmiş, fakat daha sonra Muhammed el-Bâkır'ın vefât etmesi yahut kendisini reddetmesi üzerine Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye [19]'ye yönelmiş ve onu imam kabul etmiştir. Bk. W. F. Tucker, "Âsiler ve Gnostikler: el-Muğire ibn Sa'îd ve Muğiriyye", (Trc.; E. R. Fıglalı), *Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V (1982), ss. 203-216, 207.

⁷⁹ "Râfıza" terimi genellikle İmâmiyye için kullanılır. Rafıza teriminin ortaya çıkışını açıklayan rivayetler farklılık arz etmekle birlikte hepsinde "rafz" (terketmek) kelimesi temel paydayı oluşturmaktadır. En kısa açıklamayı Eş'arî yapmaktadır. Ona göre râfıziler, Hz. Ebu Bekir'in ve Hz. Ömer'in imametini (kabul etmeyerek) terkettikleri (*li-rafzihim*) için Râfıza ismini almışlardır. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 16. Yaygın olan rivayet şu şekildedir: Zeyd b. Ali [23], Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e karşı ayaklandığında, savaş esnasında askerlerinden bir grup kendisine gelerek Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki fikrini sorar. Zeyd b. Ali, onları ancak hayırla anabileceğini söyleyince, askerleri kendisini terkeder. Bunun üzerine Zeyd b. Ali onlara, "beni terkettiniz" anlamına gelen "rafzatumûni" şeklinde mukabele eder ve terim bu şekilde ortaya çıkar. Bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 35-36; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 155; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 121, İng. trc. 111; Neşvanü'l-Himyeri, *a.g.e.*, 238. F. Râzî'de rivayet biraz farklı şekilde sunulur. Buna göre Zeyd b. Ali'nin ordusunda bulunan askerler Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ta'n edince, Zeyd onları bundan menetti. Bunun üzerine askerleri kendisini terk etti. Zeyd de onlara "beni terkettiniz" anlamına gelen "rafzatumûni" şeklinde kınamıştır. Bk. F. Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (Nşr.; M. el-Mu'tasım-billah), Beyrut; Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986, 59-60. İbnü'l-Cevzî'ye göre ise, Zeyd b. Ali'nin taraftarları kendisinden Hz. Ali'nin imametine karşı çıkanlardan teberrî etmesini istemişlerdir. Zeyd bunu yapmayınca, taraftarları kendisini terkederler. Böylelikle "Râfıza" olarak adlandırılırlar. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Beyrut; Müessesetü'l-Kütübi's-Sakâfiyye, 1992, 88. İsmi kökenini Zeyd b. Ali'ye bağlayan bu rivayetlerin yanında, köken olarak Muğire b. Sa'îd'i veren rivayetler de bulunmaktadır. Küçük farklılıklar

isim (rafıza) günümüze kadar bu şekilde gelmiştir. Mansûriyye denilen fırka ise Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali [5]'nin, Ebu Mansûr'a vasiyette bulunduğunu iddia eder. Daha sonra ise ihtilaf etmişlerdir: Hüseyniyye denilen, Hüseyin b. Ebî Mansûr'un ashâbı, Ebu Mansûr'dan sonra imamın Hüseyin b. Ebî Mansûr olduğunu söylemiştir. Mahzûmiyye⁸⁰ denilen fırka ise Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan [19]⁸¹'i tanımaya ve onun imametini kabullenmeye, tıpkı Hz. Musa'nın Hz. Yûşa'nın oğluna vasiyet etmeksizin sadece (Hz. Yûşa'nın) kendisine vasiyette bulunduğu gibi, Ebu Ca'fer [5]'in de Ebu Mansûr'un oğlu olmaksızın sadece Ebu Mansûr'a vasiyette bulunduğu fikrine meylettiler. Nasıl Hz. Yûşa'dan sonra (liderlik Hz. Yûşa'nın oğluna değil de) Hz. Harun'un oğluna geçtiyse, imam da onların nezdinde (Ebu Mansûr'dan sonra oğlu değil de) Muhammed b. Abdullah [19] olmuştur.

Bazı kimseler Mansûriyye'nin, Muğîriyye'den bir sınıf olduğunu,⁸² Ebu Mansûr'un ona bağlı olup, tasdik ettiğini ve ondan sonra Ca'feriyye'yi Rafıza olarak isimlendirdiğini söylerler.

içermekle birlikte rivayet ana hatlarıyla şöyledir: Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]'in ölümünden sonra Muğîre b. Sa'îd imamın Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye [19] olduğunu, onun gâib imam olduğunu ve ölmediğini iddia etmiştir. Bunun üzerine Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]'in imametini kabul edenler (Ca'feriyye), Muğîre'yi terketmişlerdir. Bundan dolayı Muğîre kendisini terkettiklerini vurgulamak için onları "râfıza" olarak isimlendirmiştir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 54; Kummî, *a.g.e.*, 76-77; J. van Ess, *a.g.e.*, 46. Nâşî bu rivayeti temel almakla birlikte ilk rivayeti de "kîle" kaydıyla zikreder. Ebu Hâtim er-Râzî ise her iki rivayeti de zikreder. Bk. Ebu Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, (Nşr.; A. S. es-Sâmerrâî), "el-Gulûv ve'l-Fırâku'l-Gâliye fî'l-Hadâreti'l-İslâmiyye" içinde, Bağdat; Dâru Vâsıt, 1982, ss. 225-312, 270. Çok daha farklı bir açıklama tarzı ise Malatî ve İsferyânî tarafından verilir. Bu iki müellif, Râfıza'yı Hişâm b. el-Hakem'le ve ashâbı Hişâmiyye'yle özdeşleştirirler ve Hişâm'ın teşbihçi görüşleri dolayısıyla Hişâmiyye'nin dini terkettiğini (*yefuzûne*), dolayısıyla râfıziler olduklarını kaydederler. Bk. Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida'*, (Nşr.; M. Z. el-Kevserî), Bağdat; Mektebetü'l-Müsennâ & Beyrut; Mektebetü'l-Me'ârif, 1968, 24; İsferyânî, *a.g.e.*, 41-43.

⁸⁰ Şi'a içerisinde bu adı taşıyan bir fırka yoktur. Muhtemelen bu fırka Eş'ari'nin "Muhammediyye" olarak kaydettiği fırkadır. Büyük ihtimalle istinsah hatası ya da metnin kapalılığı sebebiyle yanlış okuma neticesinde "Muhammediyye", "Mahzûmiyye" [المحزومية - المحمدية] halini almıştır. Nitekim Kâdî'nin metnini Eş'ari'ninkiyle karşılaştırdığımızda durum daha da netleşmektedir.

Kâdî: و فرقة يقال المخزومية مالت الى تثبيت امر محمد بن عبد الله بن الحسن بن الحسن و الى القول بامامته. Eş'ari: و فرقة اخرى يقال لها المحمدية مالت الى تثبيت امر محمد بن عبد الله بن الحسن و الى القول بامامته. Bk. Eş'ari, *a.g.e.*, I, 24, 15-16. satırlar.

⁸¹ Metinde; "محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن"

⁸² Krş. F. er-Râzî, *a.g.e.*, 73. Muğîriyye ve Mansûriyye'nin birlikte algılandığına, ya da en azından temel doktrinlerinin aynı olduğuna işaret eden bir örnekte Dırar b. Amr'ın yazdığı, fakat günümüze gelmeyen "Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Muğîriyye ve'l-Mansûriyye fî Kavlihâ enne'l-Arz lâ yahlû min Nebî ebeda" [كتاب

Dedi ki⁸³: Ca'fer b. Muhammed [6]'in ölümünden sonra Ca'feriyye ihtilafa düştü ve çeşitli fırkalara ayrıldı. Bir kısmı Ca'fer [6]'in yaşadığına, ölmediğine ve ölmeyeceğine, onun halen kâim olan mehdî olduğuna inanırlar. Onlar Nāvüsiyye'dir⁸⁴

[s. 180]

ve isimlerini Fulân b. Nāvüs⁸⁵ denilen liderlerinden almışlardır.

Bir fırka ise (Ca'fer'den) sonra imamın oğlu İsmail [31] olduğunu söyler ve onun babası hayattayken öldüğünü inkâr ederler ve şöyle derler: Yeryüzüne hakim oluncaya kadar ölmeyecektir.

Bir fırka ise (Ca'fer'den) sonra imamın torunu Muhammed b. İsmail [34] olduğunu söyler. Zira Ca'fer [6] oğlu İsmail [31]'e vasiyet etmiştir fakat kendisi hayattayken İsmail [31] ölünce vasiyet İsmail'in oğlu Muhammed [34]'e geçmiştir. Bu görüşün taraftarlarına, el-Mübârek denilen bir şahsı lider olarak kabul ettiklerinden dolayı Mübârekiyye denilir. Ebu'l-Hattâb'ın⁸⁶ ashâbından bir grup da bu görüşü kabul etmiştir. Muhammed b.

[الرد على المغيرة و المنصورية في قولها ان الارض لا يخلو من نبي ابدا] adlı kitabıdır. Bk. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 215.

Diğer taraftan bu iki fırkanın birbirine yakın olarak algılanmasına yol açan bir etken de her iki fırkanın dayandığı kabilevi unsurlardır. Nitekim Mansüriyye fırkasının mensuplarının çoğunluğu İcl, Kinde ve Becile kabilelerine mensuptu ve Kinde ve Becile kabileleri Muğire b. Sa'îd (Muğiriyye)'in hareketinde de önemli bir yere sahipti. Bk. W. F. Tucker, "Ebû Mansûr el-İclî ve Mansûriyye", (Trc.; E. R. Fığlalı), *Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V (1982), ss. 217-229, 218.

⁸³ Ebu'l-Kâsım el-Belhî.

⁸⁴ Metinde; "Bârüsiyye" [الباروسية].

⁸⁵ Metinde; "Fulân b. Yāvūs" [فلان بن يابوس].

⁸⁶ Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Ecda' el-Esedî. Kendisine Hattâbiyye fırkası nisbet edilir. Ca'fer es-Sâdık [6]'ı merkez alan Ebu'l-Hattâb, imametın Ca'fer es-Sâdık'a gelinceye kadar Ali oğullarında olduğunu söylemekte ve imamların ilah olduğunu iddia etmekteydi. Daha sonra ise kendisinin ilah olduğunu iddia etti. Halife Mansûr döneminde Kûfe'de ayaklandı ve İsa b. Musa tarafından idam edildi. Ca'fer es-Sâdık, Ebu'l-Hattâb'ı ve ashabını lanetleyerek onlardan teberrî ettiğini ilan etmiştir. Bağdâdî "İslâm dışı fırkalar" altında tasnif ettiği Hattâbiyye'nin, Ebu'l-Hattâb öldükten sonra beş fırkaya ayrıldığını kaydeder: i) Mu'ammeriyye (Mu'ammer'e tâbi olanlar), ii) Beziğiyye (Beziğ'e uyanlar), iii) 'Umeyriyye ('Umeyr b. Beyân el-İclî'ye uyanlar), iv) Mufaddaliyye (Mufaddal es-Sayrafî'ye uyanlar), v) el-Hattâbiyyetü'l-Mutlaka. Bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 247-250. Benzer tasnifi Eş'arî de yapmaktadır. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 10-13. Aynı tasnifi yapan İsferyânî ikinci fırkanın ismini Rebî'yye (Ebu Rebi'e uyanlar), üçüncü fırkanınkini ise 'Amriyye ('Amr b. Beyân el-İclî'ye uyanlar) olarak verir. Bk. İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 127-128. Kezâ bk. Nevbâhtî, *a.g.e.*, 37-41; Kummi, *a.g.e.*, 50-55; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 220-222; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 72; Malatî, *a.g.e.*, 162-163.

İsmail [34]'in ashâbından olan bu fırka daha sonra bölünmüştür; bir fırka onun yaşadığını ve onun mehdî olarak yeryüzüne hakim oluncaya kadar ölmeyeceğini iddia eder. Bunun için imamların yedincisinin “kâim” olduğunu söyleyen haberleri delil getirirler ve şöyle derler: Muhammed [34], yedincidir. Bir fırka ise Muhammed b. İsmail [34]'in öldüğünü ve imametini kendinden sonra oğluna geçtiğini söyler.

Dedi ki⁸⁷: Ca'feriyye'den dördüncü fırka, Ca'fer [6]'den sonra imamın Muhammed b. Ca'fer [32], ondan sonra da (Muhammed b. Ca'fer'in [32]) oğlu olduğunu iddia eder. Bunlar Yahyâ b. Şümeyt'e bağlı Şümeytiyye'dir.

Beşinci fırka ise Ca'fer [6]'den sonra imamın oğlu Abdullah b. Ca'fer [33] olduğunu, zira onun Ca'fer [6]'in ardında bıraktığı çocuklarının en büyüğü olduğunu iddia eder. Bunlar liderlerinden biri olan 'Ammâr'a nisbet edildiklerinden 'Ammâriyye olarak isimlendirilirler. Bu görüşü Zûrâre b. A'yan'ın ashâbı olan Zûrâriyye'den⁸⁸ bir topluluk da söylemiştir ki, hâlen bu görüştedirler. Zûrâre'nin kendisine gelince, 'Ammâriyye'den bir topluluk onun görüşünden dönmediğini iddia eder.⁸⁹

Bazıları ise Abdullah b. Ca'fer [33]'e bir takım meseleleri sorup cevap alamayınca döndüğünü ve böylelikle onu terkedip Musa b. Ca'fer [7]'in imametini kabul ettiğini söyler.⁹⁰ Bazıları ise şöyle der: Musa b. Ca'fer [7]'in imametini kabul etmemiştir, sadece “Mushaf”a işaret etmiş ve “Bu, imamımdır” demiştir. Zûrâre, fıkıh, hadis ve kelâmı bilme bakımından Şi'a'nın en büyük adamıdır.⁹¹

[s. 181]

⁸⁷ Ebu'l-Kâsım el-Belhî.

⁸⁸ Krş. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 72-74, İng. trc. 71-73; İsfarayîni, *a.g.e.*, 40.

⁸⁹ Eş'arî, Zûrâre'yi “Zûrâriyye” ya da “Temîmiyye” denilen fırkanın kurucusu olarak sunar. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 28. İsfarayîni, Zûrâre b. A'yan'ın başlangıçta Abdullah b. Ca'fer [33]'in imametini kabullendiğini, daha sonra ise Musa b. Ca'fer [7]'in imametini (Museviyye mezhebini) benimsediğini kaydeder. Bk. İsfarayîni, *a.g.e.*, 40.

⁹⁰ Krş. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 28; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 218.

⁹¹ Zûrâre b. A'yan, kelâmî tartışmaları oluşturan temel konularda ilk fikirleri öne süren şahıslardan biridir. İsfarayîni Zûrâre'nin Allah'ın alim ve kadir olmadığını, sonradan Kendisi için ilim, hayat, kudret, irade, sem' ve basar yarattığını söylediğini ve bu görüşün Kâderiyye'ye temel oluşturduğunu; kezâ Allah'ın kelâmının ve iradesinin mahlûk olduğunu ve bu görüşün de Kerrâmiyye'ye temel oluşturduğunu kaydeder. Bk. İsfarayîni, *a.g.e.*, 40. Zûrâre'nin ilmi çevresi ve imamlarla ilişkisi için bk. S. H. M. Jafri, *a.g.e.*, 305-307.

'Ammâriyye, Fathiyye olarak da adlandırılmıştır. Zira Abdullah b. Ca'fer [33] düztabanlı idi. Bu görüşü kabullenenler Ca'feriyye'nin en büyük fırkası olup, sayıca en fazla olanlarıdır.

Ca'feriyye'den altıncı fırka ise Ca'fer [6]'den sonra imamın Musa b. Ca'fer [7] olduğunu iddia eder ve el-Mufaddal b. 'Amr'a nisbet edildiklerinden Mufaddaliyye olarak anılırlar. Bilahare 'Ammâriyye Abdullah (b. Ca'fer) [33]'in ölümünden sonra kardeşi Musa b. Ca'fer [7]'in imametini kabul etmiştir. Bu fırka, daha önce zikrettiğimiz gibi, Kat'iyye olarak anılır.

İkinci fırka ise Musa b. Ca'fer [7]'in yaşadığına, ölmediğine, yeryüzüne hakim olup adaletle dolduruncaya kadar ölmeyeceğine ve onun mehdî olduğuna inanırlar. Bu fırka Vâkife olarak anılır, çünkü onlar Musa [7]'nin üzerinde (kendisinden sonra imam kabul etmeyerek) karar kılmışlardır.⁹² Bazı muhalifleri ise onları Memtûre olarak isimlendirir. Üçüncü fırka ise şöyle der: Musa [7]'nin ölüp ölmediğini bilmiyoruz, fakat onun ve oğlunun durumu bizim için netleşinceye kadar onun imametini kabul ediyoruz.

Denilir ki onlardan dördüncü bir fırka vardır ki, Musa [7]'nin vefat ettiğini kesin olarak kabul etmişler ve ondan sonra Ahmed b. Musa b. Ca'fer [35]'in imametini kabule yönelmişlerdir. Bunlardan pek çok kimse vardır.

Ali b. Musa [8]'nin imametini kabul edenler ise üçe ayrılmıştır:

Onlardan bir kısmı şöyle demiştir: Ondan sonra imam Muhammed b. Ali [9]'dir. Bir fırka ise onun (Muhammed b. Ali) imametini kabullenmekten vazgeçip onun (Ali b. Musa [8]) küçüğü Ahmed b. Musa [35]'nin imametini kabul etmiştir. Bir fırka ise Musa b. Ca'fer [7]'in imameti fikrine dönmüştür.

Muhammed b. Ali [9]'nin imametini kabul edenler yaşının küçüklüğü sebebiyle ihtilafa düştüler, zira, o küçükken babası ölmüştür. Bazıları onun dört yaşında, bazıları sekiz yaşında olduğunu iddia etmiştir. Bazıları ise onun imam olduğunu, küçük olsa bile imamların bildiklerini bu haliyle bildiğini söylemiştir. Bazıları ise

⁹² Heresiografi literatüründe "Vâkife"nin tam karşısına "Kat'iyye" yerleştirilir. Her iki terimin de biri dar diğeri geniş anlamda iki tür kullanımı vardır. Geniş anlamda, her hangi bir imamın öldüğünü kabul edip, imameti ardılına nakleden fırka "Kat'iyye" (terim, ileride belirteceğimiz üzere, teknik anlamda "İmâmiyye" yerine de kullanılır), imamın öldüğünü kabul etmeyip imameti onda bırakan ve halef tanımayan fırka "Vâkife" olarak adlandırılır. Dar anlamda ise Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]'in öldüğünü kabul edip imameti ardılına nakledenler "Kat'iyye", Musa b. Ca'fer [7]'in öldüğünü kabullenmeyip onu imam tanımaya devam edenler "Vâkife" olarak adlandırılır. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 169; Bağdâdî, *a.g.e.*, 64-65.

[s. 182]

bu durumda imam olmasının, imamet makamının diğer insanlarda değil de, kendisinde bulunması anlamında olduğunu söylemiştir ve bu durum, ondan başka bir kimse için geçerli olmaz. Onun durumunun imamların durumu gibi olması ise mümkün değildir. Bir başkası, o küçükken namaz ve ahkâmıla ilgili işleri o bunları yapabilecek duruma gelinceye kadar yürütür.⁹³ Bazıları ise onun hakkında bu iki görüşten farklı görüşler söylemiştir.

Bu mezheplerin taraftarlarından, zikredilmesi mümkün olmayan büyük rezillikler rivayet edilmiştir.

El-Hasan b. Musa⁹⁴, Muhammed b. İsmail b. Ca'fer [34]'in öldüğüne ve imametın oğlunda olduğunu ileri süren fırkanın zamanımızdaki Karâmıta olduğunu söylemiştir. Onlar Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh denilen lidere bağılı olduklarından dolayı daha önce Meymûniyye olarak adlandırılıyorlardı.

Memtûre bu şekilde isimlendirilmiştir, zira başkalarının ayrılmasından sonra onlarda su aramak için çıktılar, sonra yağmur yağdı ve ıslandılar. Bundan dolayı yağmur yiyenler (*memtûre*) diye isimlendirildiler.⁹⁵

⁹³ Krş. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 30-31.

⁹⁴ Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî (?-310/922[?]). İmâmiyye alimi ve kelâmcısı. Nevbaht ailesindedir. Bu ailenin meşhur bir üyesi olan Ebu Sehl b. İsmail b. Ali en-Nevbahtî'nin yeğenidir. Başta mezhepler tarihi, kelâm ve dinler tarihi hakkında olmak üzere kırktan fazla eser yazmıştır. Bunlar arasında sadece "Fıraku's-Şi'a"sı tam olarak günümüze gelmiştir. En meşhur eseri "al-Âra' ve'd-Diyânât"ıyla "er-Redd 'ale'l-Gulât"ından da bazı fragmanlar günümüze gelmiştir. İtikâdî konularda mutezili eğilimleri olması hasebiyle, Mutezile'den olduğu da iddia edilmektedir. Bk. J. L. Kraemer, "al-Nawbakhtî, al-Hasan b. Musâ", *EI*², VII, 1044; H. Ritter, *Fıraku's-Şi'a mukaddimesi*, "Fıraku's-Şi'a" içinde, İstanbul; Matba'atü'd-Devle, 1931, VIII (ç)-XXI (Ş); İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, 104.

⁹⁵ Memtûre'nin tesmiyesi konusunda ihtilaflar vardır. Nevbahtî'ye göre Kat'îyye'den olan Yunus b. Abdurrahman el-Kummî ve Ali b. İsmail el-Misemî, Musa b. Ca'fer [7]'in ölmediğini söyleyenlerle tartışmış, tartışma şiddetlenince Ali b. İsmail onlara "Sizler sadece ıslanmış/yağmur yemiş köpeklersiniz" [ما انتم الا كلاب ممطورة] demiştir. Bununla kastettiği şey onların leşten de daha pis olduklarıdır. Zira köpek yağmurda ıslanınca leşten de daha pis kokar. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 68-69. Krş. Kummî, *a.g.e.*, 92-93; Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 290. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 169. Eş'arî, Bağdâdî, Himyerî, Hârizmî ve Ebu Temmâm ise ismi verenin Yunus b. Abdurrahman olduğunu söyleyerek biraz farklı bir şekilde kaydederler. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 29; Bağdâdî, *a.g.e.*, 64; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 218-219; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 124, Ing. trc. 114; Hârizmî, *a.g.e.*, 22.

(İmâmiyye'nin) Ali b. Muhammed b. Ali b. Musa [10]'dan⁹⁶ sonra ihtilafa düştükleri söylenmiştir. Bazısı şöyle demiştir: O,⁹⁷ yaşamaktadır. Çoğunluk ise şöyle dedi: Daha sonra ihtilafa düşmüşlerdir. Fâris⁹⁸ ve ashâbı ondan (Ali b. Muhammed el-Hâdî [10]) sonra Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali [36]'nin imam olduğunu söylüyordu. Ebu Ca'fer [36] babası yaşıyorken ölmüştü. Fakat Fâris, Ebu'l-Hasan [10]'ın⁹⁹ ve Ebu Ca'fer [36]'in ölümlerini kabul etti.¹⁰⁰

⁹⁶ Metinde; "Ali b. Muhammed b. Musa" [على بن محمد بن موسى].

⁹⁷ Metin oldukça kapalıdır: "فقال بعضهم: هو حي، و قال الاكثر: هو به". Metinde geçen ifadelerden, özellikle ikinci kısımdan [و قال الاكثر: هو به], ne kastedildiği açık olmamakla birlikte şunu söyleyebiliriz ki; Ali b. Muhammed el-Hâdî [10]'den sonra Şi'a'nın çoğunluğu onun öldüğünü ve kendisinden sonra oğlu el-Hasan b. Ali el-Askerî [11]'nin imam olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla metindeki ibareye bu haliyle bir anlam verebilmek imkânsızdır. Diğer taraftan Ali b. Muhammed el-Hâdî [10]'nin yaşamakta olduğunu iddia edenlerin de kim olduğu belli değildir. Ancak o dönemde Muhammed b. Nusayr en-Nemîri'ye tâbi olan "Nemiriyye" fırkası, Ali el-Hâdî'nin uluhiyyetini iddia etmekteydi. Dolayısıyla metindeki ibareler bu anlama da gelebilir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 78-79.

⁹⁸ Şehristânî'de "Fâris b. Hâtîm ibn Mâheveyh" [فارس بن حاتم ابن ماهويه], Nevbahtî'de "Uhtü'l-Fâris b. Hâtîm b. Mâheveyh el-Kazvîni" [اخذت الفارس بن حاتم بن ماهويه القزويني] olarak geçmektedir. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 170; Nevbahtî, *a.g.e.*, 82. W. al-Qâdî ise "Fâris b. Hâtîm el-Kazvîni" olarak verir. Bk. W. al-Qâdî, "The Development of Term Ghulât in Muslim Literature with Special Reference to the Kaysâniyya", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* içinde, (Ed.; A. Dietrich), Göttingen; Vandenhoeck & Ruprecht, 1976, ss. 295-319, 317.

⁹⁹ "Ebu'l-Hasan", onuncu imam Ali b. Muhammed el-Hâdî [10]'nin künyesidir. Bk. Muhsin el-Emîn, *a.g.e.*, II, 37; Şeyh el-Müfid, *el-İrşâd*, Beyrut; Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1979, 327.

¹⁰⁰ Metinde ibareler oldukça muğlaktır; "لكن فارس قبل موت ابي الحسن و موت ابي جعفر". Nitekim nâşirler "لكن فارس مات قبل موت ابي الحسن و موت ابي جعفر" şeklinde olabileceğini belirtmişlerdir. Bu durumda mana "Fâris, Ebu'l-Hasan [10] ve Ebu Ca'fer [36]'in ölümlerinden önce vefât etmiştir" şeklinde olmaktadır. Kanaatimizce, ifadeye hiç bir kelime takdir etmeksizin, metinde geçen "قبل" kelimesini, "önce" manasında edat yerine (قبل), "kabul etti" manasında fiil (قبل) olarak okumak daha uygun olacaktır. Bu durumda mana "Fâris, Ebu'l-Hasan [10] ve Ebu Ca'fer [36]'in ölümlerini kabul etti" olacaktır.

Diğer taraftan metinde Fâris hakkında verilen bilgiler diğer kaynaklarla çelişmektedir. Metinde Fâris'in Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali [36]'nin imametini kabul ettiği söylenmekteyse de, Şehristânî ve Nevbahtî, kardeşi Ca'fer b. Ali (el-Kezzâb) [37]'in imametini kabul ettiğini kaydederler. Buna göre Fâris, hakkında fazla bilgi olmayan Ali b. et-Tâhî el-Hazzâz [على بن الطاحي] veya Ali b. Fulân et-Tâhin [على بن فلان الطاحن] denilen şahısla birlikte Ca'fer b. Ali [37]'nin imametini savunmuş ve insanları ona yöneltmişlerdir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 82; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 170.

Oysa bu iki metni birlikte düşündüğümüzde çelişkili görünen hususları telifik etmemiz mümkün olacaktır. Buna göre Fâris (ve taraftarları) önce, Ebu'l-

Daha sonra ashâbı, Ca'fer b. Ali [37]'nin kardeşi Muhammed [36]'den sonra imam olduğunu iddia etmiştir. Şi'a'nın çoğunluğu, babasından sonra el-Hasan b. Ali [11]'nin imam olduğunu, Muhammed b. Ali [36]'nin ve Ca'fer b. Ali [37]'nin imamette hakları olmadığını söyler. El-Hasan [11]'dan sonra beklenen mehdî konusunda, uzlaştırılması mümkün olmayacak derecede şiddetli görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir.¹⁰¹

Hasan Ali b. Muhammed el-Hâdî [10]'den sonra imamın oğlu Ebu Ca'fer Muhammed [36] olduğunu iddia etmişler, ancak Ebu Ca'fer [36] babası hayattayken öldüğü için, her ikisinin de öldüğünü kabul etmişlerdir. Her ikisinin öldüğünü kabul ettikleri için Ebu Ca'fer Muhammed [36]'in yerine, Nevbahtî ve Şehristânî'de kaydedildiği üzere, kardeşi Ca'fer b. Ali [37]'nin imametini kabul etmişlerdir. Nitekim Kâdî metinde bilahare Fâris'in ashâbının Ca'fer b. Ali [37]'ye yönelindikleri kaydetmektedir.

¹⁰¹ Burada söz konusu edilen husus, özellikle beklenen mehdî (*el-mehdîyyü'l-muntazar*)'nin kimliğinden ziyade, onbirinci imam el-Hasan el-Askerî [11]'nin ölümünden sonra ortaya çıkan ve onikinci imamın kimliği hakkında cereyân eden ihtilaflardır. El-Hasan el-Askerî [11] öldükten sonra İmâmiyye sayıları onbir ile onaltı arasında verilen çeşitli fırkalara bölündü: i) Hasan el-Askerî [11] ölmemiş, sadece bir süre için kaybolmuştur. Görünürde oğlu yoktur, fakat el-Askerî "Kâim" olduğu için ölmesi caiz değildir. ii) Hasan el-Askerî [11] ölmüş olmasına rağmen ölümünden sonra yaşamasını sürdüren el-Kâim el-Mehdî'dir. iii) Hasan el-Askerî [11] ölmüş, daha sonra imamet kardeşi Ca'fer [37]'e intikal etmiştir. Zira el-Askerî onu vasi ve halef tayin etmiş, o da bunu kabullenmiştir. iv) Hasan el-Askerî [11]'den sonra imam kardeşi Ca'fer [37]'dir. Fakat Ca'fer [37]'e imamet babası Ali el-Hâdî [10]'den geçmiştir, zira Hasan el-Askerî [11] aslında imam olmadığı halde imamlık iddiasında bulunan birisidir. v) Ali el-Hâdî [10] hayatta iken ölen oğlu Muhammed [36]'in gerçek imam olması gerekirken Hasan el-Askerî [11] ve kardeşi Ca'fer [37], hiçbir nas ve vasiyet olmaksızın imamet iddiasında bulunmuşlardır. Oysa Ebu Ca'fer Muhammed [36] babası Ali el-Hâdî [10]'nin vasiyeti gereği gerçek imam ve el-Kâim el-Mehdî'dir. vi) Hasan el-Askerî [11]'den sonra imamet ölümünden bir kaç yıl önce doğan Muhammed [12] isimli oğluna geçmiştir. vii) Hasan el-Askerî [11]'den sonra imamet ölümünden sekiz ay sonra doğan oğluna intikal etmiştir. viii) Hasan el-Askerî [11]'nin kesinlikle oğlu olmamıştır. Fakat imamın halefsiz ölmesi, yeryüzünün hüccetten hâli olmasına sebep olacağından, el-Kâim'in ana karnında olması ve gizli olarak doğması sahih kabul edilir. ix) Hasan el-Askerî [11]'nin ölümü sabittir. Nesli devam etmediği için kendisinden sonra imam olmaması sahih ve mümkündür. Şu anda yeryüzü hüccetsiz ve fetret halindedir. Bu durum ancak Allah'ın Hz. Peygamber ailesinden göndereceği bir hüccet ve Kâim ile sona erecektir. x) Ebu Ca'fer Muhammed [36]'in imamet babasının vasiyeti ve tayini neticesinde sabittir. Kendisinden sonra ise kardeşi Ca'fer [37]'e vasiyette bulunmuştur. Ölümünden sonra ise hane halkı hasetleri sebebiyle Ca'fer'e karşı çıkıp Hasan el-Askerî [11]'nin tarafını tutmuştur. Oysa el-Askerî'nin imamet kesinlikle sabit değildir. xi) İmamın Ca'fer [37] mi, yoksa Hasan el-Askerî [11] mi olduğuna karar veremeyip beklemeyi tercih edenler. xii) İmâmiyye olarak adlandırılan gruba göreyse imamet Hasan el-Askerî [11]'nin neslindedir ve imam el-Kâim Muhammed b. el-Hasan'dır [12]. xiii) İmamet Hasan el-Askerî [11]'ye babasından, kardeşi Ca'fer [37]'e de el-Askerî [11]'den intikal etmiştir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 79-94; Kummî, *a.g.e.*, 106-

İmâmiyye'nin görüşlerinin özeti budur. Beklenen imam (*el-muntazar*) hakkında sonrakilerinin (*müteahhür*lerinin) fikir ayrılıklarına düşmelerine rağmen günümüzde konuşanları (varlığını sürdürenleri) diğerleri olmayıp Kat'îyye olsa da, bu görüşleri çürütme ihtiyacı duymuyoruz, çünkü bunlar nassa dayalıdır. Nassı çürüttüğümüz zaman, ona bağlı meselelerin (*furu'*) de yanlışlığı ortaya çıkar.

[s. 183]

“Gaybet”¹⁰² konusunda oldukça konuşulmuştur. Onlara şu ileri sürülebilir; bu “gâib”in doğumu ve yeri bilinmiyorsa, imamlık iddiasının doğruluğu nasıl mümkün olabilir? Aynı şekilde, eğer o (gâib) imamsa tüm hayatı takıyye içerisinde geçmezdi, zira pek çok durumda ve zamanda kendisinin emniyette olduğunu gösteren şeyler olmuştur.¹⁰³ Yine şu da ileri sürülebilir. Takıyye görüşü, imamın

116; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 170-172; Krş. M. Öz, *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnanıcı*, İstanbul; M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, 23-29. Hasan el-Askerî [11]'nin ölümünden sonra imamet konusunda içine düşülen bu derin ihtilafların ortadan kaldırılması ve İmâmiyye'nin gaybete girdiği ileri sürülen onikinci imam konusunda birleşmeleri yaklaşık bir asırlık bir zaman dilimi içinde mümkün olabilmıştır. Bk. M. Öz, *a.g.e.*, 30.

¹⁰² Gaybet, İmâmiyye şî'asının bir inanç esası olarak onikinci imamın (Muhammed b. el-Hasan el-Mehdî el-Muntazar el-Kâim [12]) ölmeden insanlar arasından ayrılarak gizlenmesini ifade eden bir terimdir. Buna göre son imam babasının ölümünden sonra evinin mahzenine girerek gözden kaybolmuştur. Şî'iler'e göre gaybet iki dönemden oluşmaktadır. İlki, onbirinci imam Hasan el-Askerî [11]'nin ölüm tarihi olan 8 Rebiülevvel 260 (1 Ocak 874) tarihinden, son sefirin öldüğü 15 Şaban 329 (15 Mayıs 941) tarihine kadar devam eden “Küçük Gaybet” (*el-Gaybetü's-Suğrâ, el-Gaybetü'l-Kusrâ, el-Gaybetü'l-Kâsıra*) dönemidir. Bu dönemde imamlar, sefirler (bu dönemde dört sefir [*es-Süferâu'l-Erba'a, en-Nüvvâbü'l-Erba'a*] vardır; Ebu 'Amr Osman b. Sa'îd, Ebu Ca'fer Muhammed b. Osman b. Sa'îd el-Umerî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Rûh en-Nevbahtî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Semerrî) görüşmekte ve ondan aldıkları tevkilerle şî'î toplumu yönetmekteydiler. Gaybetin ikinci dönemi ise son sefirin ölümüyle başlayıp günümüze kadar devam eden, imamlar her türlü bağlantının koptuğu “Büyük Gaybet” (*el-Gaybetü'l-Kübrâ, el-Gaybetü's-Sâniye, el-Gaybetü't-Tulâ, el-Gaybetü't-Tâmme*) dönemidir. Bk. M. Öz, *a.g.e.*, 57-74; A. A. Sachedina, *Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism*, Albany; State University of New York Press, 1981, 78-108; A. İlhan, “Gaybet”, *DİA*, XIII, 410-412.

¹⁰³ Şî'î düşüncede onikinci imamın gaybetinin temel sebebi olarak öldürülme korkusu ve can güvenliğinin olmadığı gösterilir. Nitekim önceki imamların hiçbiri “takıyye” ilkesine uyararak, açık bir şekilde insanları kendilerini takip etmeye çağırmamışlardır. Böylelikle zamanın yöneticileri onlardan bir tehlike gelmeyeceği hususunda emin olmuşlardır. Oysa onikinci imamın misyonu öncekilerden farklıdır. Zira o, ortaya çıkarak yeryüzünü adaletle dolduruncaya kadar cihad edecektir. Bu yüzden yöneticiler onu öldürmek istemekteydiler. Bu yüzden onikinci imam “takıyye” ilkesi gereği gizli kalmak

tarafklarına takiyye yöntemiyle nasıl doğru davranılacağını açıklaması suretiyle, imamın can güvenliğinden emin olmasını gerektirir.¹⁰⁴ Onlara şu ileri sürülebilir; imamlarının arasında, Muhammed b. Ali b. Musa [9]'nın ve Hz. Hüseyin [3]'ün ölümünden sonra imam olan Ali b. Hüseyin Zeynelabidin [4]'ün durumunda olduğu gibi, kendisinden önceki imamın ölümünden sonra yaşının küçüklüğü sebebiyle imam olmasının caiz olmadığı kimseler vardır. Yaşı küçük olan kimsenin imam sıfatının taşıması mümkün değildir, bu görüşlerini desteklemeleri ancak Hz. İsa hakkındaki benzer haberleri ileri sürmeleri ile mümkün olabilir ki, bunun da yanlışlığı ortadadır.¹⁰⁵ Kendi zamanında imamlık iddiasında bulunan bir kimse yokken, kendisinin imam olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Zeyd b. Ali [23]'nin durumu kendilerine karşı ileri sürülür.¹⁰⁶ Onlara

zorundaydı. Bk. A. A. Sachedina, *a.g.e.*, 103-104. Kezâ bk. Küleyni, *a.g.e.*, I, 398, 401; A. İlhan, "Gaybet", **DİA**, XIII, 412.

¹⁰⁴ İfade oldukça muğlaktır (و بين لهم أن القول بالنقية يقتضى جواز امانه على نفسه بأن يبين امر الاصابة على (طريق النقية و يلقاه اصحابه). Ancak Kâdî'nin burada yapmaya çalıştığı şey İmâmiyye'nin imamın gaybette oluşuna getirdikleri açıklamayı nakzettir. İmâmiyye'ye göre imam, can güvenliği olmadığı için gaybettedir ve hiç kimseyle görüşmemektedir. Yani takiyye halindedir. Oysa Kâdî'ya göre imamın can güvenliğinin sağlanabilmesi ve diğer işlerin yürüyebilmesi için imamın ashabına takiyye anında nasıl davranmaları gerektiğini söylemesi gerekir. Yani takiyyenin daha sağlıklı sonuç verebilmesi için ashabıyla görüşmesi gerekmektedir. Takiyye ancak bu şekilde faydalı olur. Halbuki imam ashabıyla görüşmemektedir. O halde imamın gaybette oluşu hakkındab İmâmiyye'nin ileri sürdüğü sebep geçersizdir.

¹⁰⁵ Kâdî'nin bu cümleyle neyi kasdettiği net olarak anlaşılammakla birlikte, bir takım ihtimaller ileri sürülebilir. Öncelikle şunu söyleyebiliriz ki, İmâmiyye özellikle Muhammed el-Mehdî [12]'nin imametini savunmak için ondan bir takım mucizevî hallerin zuhûr ettiğini iddia eder. Bunların başında ise onun Hz. İsa'ya benzetilerek konuştuğu iddiası gelmektedir. Buna göre Muhammed el-Mehdî kundaktayken kelime-i şehâdet, Hz. Peygamber ve imamlara salavât getirmiştir. Bk. Muhsin el-Emîn, *a.g.e.*, II, 46.

Diğer taraftan bu yargı onikinci imamın dönüşüne de işaret edebilir. Zira İmâmiyye'ye göre mehdinin döneceğine inanmak temel bir inançtır ve bu inanca göre gaybette bulunan onikinci imam mehdî olarak dönecek (*ric'at*) ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Bu bağlamda Mehdî'nin (Muhammed el-Mehdî el-Muntazar [12]) dönüşü, Hz. İsa'nın dönüşüyle irtibatlandırılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. E. R. Fırlah, *a.g.e.*, 246-288; D. M. Donaldson, *The Shi'ite Religion*, London; Luzac, 1933, 226-241; G. Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (Trc.; M. S. Hatiboğlu), Ankara; A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986, 73; I. Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, (İng. trc.; A. Hamori & R. Hamori), New Jersey; Princeton University Press, 1981, 196-202.

¹⁰⁶ Kâdî Abdülcebâr burada Şi'a'nın tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Zeyd b. Ali [23], kendi zamanında 'ehl-i beyt'ten imamlık iddia eden başka hiçbir kimse yokken, imametini iddia ederek ayaklanmış ve insanları kendisine çağırıştır. Şi'a'nın genel anlayışı, insanları kendisine

karşı ileri sürülebilecek bu tür deliller çoktur. Bu zikrettiklerimiz inşaallah yeterlidir.

III. Tasnif

Heresiografi literatüründe mezhepleri tasnif etmek için kullanılan metotlar esas olarak üç tanedir. Bunlar; i) Fikir merkezli tasnif: Bir fikri temel alıp, onun üzerinde ittifak eden mezheplerin müşterek noktalarının tesbit edilerek mezheplerin tasnif edilmesi, ii) Şahıs merkezli tasnif: Mezhebi tesis eden yahut mezhebe adını veren şahsı temel alıp, bu şahısların fikirlerinin ve dolayısıyla kurdukları mezheplerin görüşlerinin anlatılması sûretiyle yapılan tasnif, iii) Kronolojik tasnif: Tarihsel süreç içerisinde mezheplerin ortaya çıkışlarına göre yapılan tasnif.¹⁰⁷

Kâdı Abdülcebâr'ın tasnifinde temel aldığı kriter başlıktan da anlaşılacağı üzere "imamet" konusudur. İmam kabul ettikleri kişilere göre fırkaları sınıflandırdığından pek tabii olarak bu tasnifte İmâmiyye'nin kabul ettiği imamları gündeme alarak, her imamdan sonra ortaya çıkan ihtilafları ve fırkaları zikretmektedir. Dolayısıyla Kâdı Abdülcebâr'ın tasnifi tarihsel süreç gözetilerek yapılan sıralamaya uygun bir tasniftir.

Kâdı Abdülcebâr tasnifie başlamadan hemen önce Kâmilîyye'yi zikrederek tasnif dışı bırakmıştır. Öyle görünüyor ki, Kâmilîyye'nin imamet konusunda gündeme alınması kendilerine has olan görüşleri etkisiyle olup¹⁰⁸, tasnif dışı bırakılmaları da fırkanın bu temel

davet eden ehl-i beyt mensubunu takip etmek olduğu halde, Zeyd b. Ali'nin imametini kabullenmemişler ve açık bir şekilde imametini ileri sürmeyen kardeşi Muhammed bi Ali el-Bâkır [5]'in imamlığını kabul etmişlerdir. Nitekim Şeyh el-Müfid, o dönemde Şi'a'nın çoğunluğunun Zeyd b. Ali'yi hurûcu sebebiyle imam kabul ettiklerini ve kabullenmelerinin temelinde de Zeyd b. Ali'nin insanları bizzat kendi imametine çağırıldığını sanmaları olduğunu belirtir. Oysa, Şeyh el-Müfid'e göre, Zeyd b. Ali'nin hurûcu imameti talep için değil, el-Hüseyn b. Ali [3]'nin kanını talep etmek içindir. Dolayısıyla ortada zaten bir imamet iddiası yoktur ki, imamlığı kabul edilsin. Bk. Şeyh el-Müfid, *a.g.e.*, 268.

¹⁰⁷ H. Atay, *a.g.e.*, 13.

¹⁰⁸ "Ebu Kâmil" [ابو كامل] adındaki bir şahsa nisbet edilen ve genellikle "gâli" fırkalardan sayılan Kâmilîyye, Şia bünyesinde doğduğu için "İmâmiyye" mezhepleri arasında sayılmaktadır. Şia içerisindeki gâli mezhepler genellikle Hz. Ali ve belirli sahabiler dışında, başta Ebu Bekir, Ömer ve Osman olmak üzere tüm ashâbı tekfir edip, Hz. Ali'ye olağanüstü vasıflar (nebilik, ilâhlik vb.) atfederken, Kâmilîyye her iki tarafı da tekfir etmektedir. Bu yönüyle Kâmilîyye mezhepleri arasında belki de bir benzeri olmayan bir fırkadır. Onlara göre ashâb Hz. Ali'nin hakkı olan imameti gasbettiği için, Hz. Ali ise gasbedilen hakkını aramadığı için küfre düşmüştür. Tenâsüh akidesi fırkanın düşüncesinde önemli bir yer tutar. Meşhur kör şair Beşşâr b. Bürd'ün bu mezhepten olduğu kaydedilmektedir. Himyerî'nin "İbn Kâmil" [ابن كامل] adındaki bir şahsa nisbet ettiği fırkayı Nâşî, "Kümeyl b. Ziyâd" [كميل بن]

düşüncesinin genel Şiî doktrinle çelişmesi sebebiyledir. Zira İmâmiyye imamların her konuda masum olduklarını kabul eder¹⁰⁹ ve başta Hz. Ali olmak üzere, imamları gerek siyasi gerek dinî açıdan sistemlerinin merkezlerine yerleştirirler. Oysa Kâmiyye fırkası Hz. Ali'yi, değil masumiyetini reddetmek, küfre nisbet etmek suretiyle bu temel ilkeyi çiğnemekte ve sistemin temelinde ayrılmaktadır. Bu yönüyle fırkanın esasında İmâmiyye'nin dışında tutulması gerektiği düşünülebilir. Ancak Kâmiyye'nin, imameti Hz. Ali'nin hakkı olarak telâkki etmesi (Hz. Ali'yi tekfir etmeleri de zaten bu hakkın neticesidir) mezhepler tarihçilerini fırkayı İmâmiyye'nin bir parçası olarak düşünmeye sevk etmiştir.

Bu noktayı belirttikten sonra Kâdı Abdülcebbâr'ın tasnifini şu şekilde sistemleştirebiliriz:

[Ali b. Ebî Tâlib]

-*Keysâniyye*; Hz. Ali [1]'den sonra imam oğlu Muhammed ibnül'-Hanefiyye [13]'dir.¹¹⁰

زيد]’a nisbet ederek “Kümeiyiyye” şeklinde adlandırmaktadır. Bk. Kummî, *a.g.e.*, 14; Eş'arî, *a.g.e.*, I, 17; Bağdâdî, *a.g.e.*, 54-56; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 174-175; J. van Ess, *a.g.e.*, 45; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 75; Hârizmî, *a.g.e.*, 22; İsfarayînî, *a.g.e.*, 35; Neşvânül'-Himyerî, *a.g.e.*, 207. Ebu Temmâm'a göre el-Hasan b. Ali [2]'yi de tekfir ederler, zira Mu'âviye'ye biat etmiştir. El-Hüseyin b. Ali [3]'yi tekfir etmezler, zira o hilafet için ayaklanmış ve bu yolda öldürülene kadar savaşmıştır. Genel kaideleri şudur: Allah imameti Fatıma oğullarına mahsus kılmıştır. Bunlardan kim evinde oturup, hilafeti talep etmezse ve insanları kendisine ya da ehl-i beytten her hangi birine çağırmasa o, kâfirdir. Kim hilafeti talep eder ve bu yolda öldürülürse o mümindir. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 105-106, İng. trc. 99-100.

¹⁰⁹ Krş. Şeyh Sadûk, *Risaletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmâmiyye (Şii-İmâmiyye'nin İnanc Esasları)*, (Trc.; E. R. Fığlalı), Ankara; A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978, 110; Şeyh el-Müfid, *Evâilü'l-Makâlât*, 19; Hillî, *el-Bâbü'l-Hâdî 'Aşer*, 41-42; M. H. Âl-i Kâşifü'l-Gıtâ, *a.g.e.*, 128; E. R. Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul; Selçuk Yayınları, 1984, 214; W. Madelung, “*Imamate*”, **ER**, VII, ss. 114-119, 116.

¹¹⁰ Keysâniyye fırkasının imamet anlayışını çözümlenmek oldukça zor görünmektedir. Kâdı Abdülcebbâr'ın tasnifinden anlaşılacağına göre Keysâniyye fırkası, Hz. Ali [1]'den sonra doğrudan Muhammed ibnül'-Hanefiyye [13]'yi imam kabul etmektedir. Nitekim Nevbahtî'de verilen bilgilere göre Keysâniyye Hz. Ali [1]'den sonra Muhammed ibnül'-Hanefiyye [13]'yi imam kabul etmektedir. Zira Siffîn savaşında Hz. Ali'nin ordusunun bayrağını o taşımıştır. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 20. Kezâ o, Keysâniyye'nin Muhammed ibnül'-Hanefiyye [13]'nin Hz. Ali'nin vasisi olduğunu, ehl-i beytten hiç kimsenin ona muhalefet etmediğini ve el-Hasan b. Ali [2] ve el-Hüseyin b. Ali [3]'nin onun izniyle hurûc ettiklerini, dolayısıyla onun adına hareket ettiklerini söylediğini de kaydetmektedir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 24. Buna mukabil Nâşî, Keysâniyye'yi el-Hüseyin b. Ali [3]'den sonra Muhammed ibnül'-Hanefiyye [13]'yi imam kabul edenler olarak sunmaktadır. Ona göre el-Hüseyin b. Ali [3]'nin şehid edilmesinden sonra Şi'a içerisinde iki fırka ortaya çıkmıştır: i) Fâtümiyye: el-Hüseyin b. Ali [3]'den sonra Ali b. el-Hüseyin [4]'i

- *Kerbiyye*; Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13] ölmemiştir. Razva dağıdadır.¹¹¹

- (*isim verilmemiş= Furka mine'l-Kerbiyye*); Halktan uzak olmak için dağıdadır.¹¹²

- (*isim verilmemiş= Furka mine'l-Kerbiyye*); Abdülmelik b. Mervân'a biat etmesinin cezası olarak dağıdadır.¹¹³

- (*isim verilmemiş*); Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13] ölmüştür.

- (*isim verilmemiş*); Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'den sonra imam Ali b. el-Hüseyin [4]'dir.¹¹⁴

- (*isim verilmemiş*); Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'den sonra imam oğlu Ebu Hâşim [14]'dir.¹¹⁵

- (*isim verilmemiş*); Ebu Hâşim [14]'den sonra imam Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas [18]'dir. Böylelikle imamet Abbas oğullarına atfedilmiştir.¹¹⁶

imam kabul edenler, ii) Keysâniyye: el-Hüseyin b. Ali [3]'den sonra Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'yi imam kabul edenler. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 24-25. Buna göre fırkanın imamet çizgisi Nevbahtî'ye göre; "Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]" şeklinde olurken, Nâşî'ye göre; "Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3] → Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]" şeklinde olmaktadır. Nitekim Bağdâdî, Keysâniyye başlığı altında bu iki görüşü de vermekte, bir kısmının ilk görüşe inandığını, bir kısmının ise ikincisini kabul ettiğini belirtmektedir. Bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 38-39.

¹¹¹ Fırkaya ismini veren ve Kâdî'nın "Ebu Kerîb ed-Darîr" [ابو كريب الضريير] olarak adlandırdığı şahıs, kaynaklarda "İbn Kerb" [ابن كرب] (Nevbahtî, *a.g.e.*, 25), "Ebu Kerb" [ابو كرب] (Kummî, *a.g.e.*, 27) veya "Ebu Kerb ed-Darîr" [ابو كريب الضريير] (Bağdâdî, *a.g.e.*, 39) olarak da geçmektedir. Fırkanın temel fikri Muhâniyye ibnü'l-Hanefiyye [13]'nin ölmediği ve ortaya çıkacağıdır. Meşhur şair Küseyyir bu mezheptendi. Mezhepler tarihçileri genel olarak fırkayı Keysâniyye'nin bir alt kolu olarak telâkki ederken, Malatî fırkanın ismini vermeksizin "Sebeiyye"nin bir alt kolu olarak nitelendirir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 19; Nevbahtî, *a.g.e.*, 25; Kummî, *a.g.e.*, 27; J. van Ess, *a.g.e.*, 26-30; Malatî, *a.g.e.*, 19; Bağdâdî, *a.g.e.*, 39; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 99, İng. trc. 95; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 211-212; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 77-78; Hârizmî, *a.g.e.*, 21; İsfarayînî, *a.g.e.*, 31.

¹¹² Krş. Bağdâdî, *a.g.e.*, 39; Nevbahtî, *a.g.e.*, 26; J. van Ess, *a.g.e.*, 26. Dağda bulunması, sebebini ancak Allah'ın bildiği bir tedbirdir. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 99, İng. trc. 95.

¹¹³ Krş. Kummî, *a.g.e.*, 27; Eş'arî, *a.g.e.*, I, 20; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 212.

¹¹⁴ Krş. İsfarayînî, *a.g.e.*, 31.

¹¹⁵ Mezhepler tarihçileri bu fırkayı "Hâşimiyye" şeklinde adlandırır. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 20; Nevbahtî, *a.g.e.*, 27; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 78; İsfarayînî, *a.g.e.*, 32; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 213. Kummî ise "el-Hâşimiyyetü'l-Hâlise" olarak adlandırır. Bk. Kummî, *a.g.e.*, 38. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed [14].

- *Hüreyriyye-Revendiyye*; Hz. Peygamber'den sonra imam Abbas b. Abdülmuttalip [15]'tir.¹¹⁷
- (*isim verilmemiş*); İmamet Ali oğullarından Abbas oğullarına geçmiştir.
- *Rezzâmiyye*; Ebu Müslim ölmüştür.¹¹⁸

¹¹⁶ Nevbahtî fırkayı isim vermeksizin “el-Abbâsiyyetü'r-Revendiyye” başlığı altında ele alır. Fırkanın imamet çizgisini şu şekilde verir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnül-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed [14]→ Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas [18]→ İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah [26]→ Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed es-Seffâh [27]→ Ebu Ca'fer Abdullah b. Muhammed el-Mansûr [28]→ Muhammed b. Abdullah el-Mehdî [29]. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 42-43. Ebu Temmâm, “Ebu Seleme Hafis b. Süleyman el-Hallâl” adındaki bir şahsa atfederek “Hallâliyye” olarak isimlendirdiği fırka için aynı imamet çizgisini verir ve meşhur abbâsi dâ'isi Hidâş'ın bu firkadan olduğunu belirtir. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 103-104, İng. trc. 97-98. Himyerî'nin “Abbâsiyye” olarak adlandırdığı fırkayı, Eş'arî ise doğrudan “Râvendiyye” olarak isimlendirir. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 214; Eş'arî, *a.g.e.*, I, 21. Kezâ bk. Hârizmî, *a.g.e.*, 21-22.

¹¹⁷ Fırkanın ismini aldığı şahıs Ebu Hüreyre er-Revendî (er-Râvendî) olduğu için her iki ismine nisbetle iki ayrı isim taşımaktadır. Fırkanın temel vasfı imametini Ali oğullarından Abbas oğullarına geçtiğini kabul etmemeleridir. Onlara göre Hz. Peygamber'in amcası Abbas [15], imamete Hz. Ali [1]'den daha lâyıktı ve imamet onun hakkıdır. Dolayısıyla imameti Hz. Peygamber'den sonra doğrudan Abbas'a naklederler. Bu yüzden genellikle “Abbâsiyye” üst başlığı altında tasnif edilir. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 31-32. Kâdî Abdülcebbâr Hüreyriyye ve Revendiyye isimlerini özdeşleştirmektedir. Mamafih Nevbahtî'de Revendiyye üst başlık (el-Abbâsiyyetü'r-Revendiyye) olup, Hüreyriyye Revendiyye'nin üç alt fırkasından biridir. Diğer ikisi Kâdî'nun metniyle uygun olup Ebâmüslimiyye-Hürremîniyye ve Rezzâmiyye fırkalarıdır. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 41-42. Bağdâdî ise imametini Ali oğullarından Abbas oğullarına geçtiğini kabul eden bir Revendiyye portresi çizer. Bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 39-40. Ebu Temmâm ise fırkayı el-Kâsım b. Revend [القاسم بن روند] adındaki bir şahsa atfeder. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 104-105, İng. trc. 98-99. Hârizmî ise Ebu'l-Kâsım b. Râvend'e [ابوالقاسم بن راوند] atfeder. Bk. Hârizmî, *a.g.e.*, 22. Kezâ bk. Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 252; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 79.

¹¹⁸ Rezzâm b. Rezem [رزام بن رزم] adındaki bir şahsa nisbet edilen (Şehristânî, *a.g.e.*, I, 153) fırkayı Nâşî, Şia'nın “Abbâsiyye” kolundan sayar ve fırkanın imamet çizgisini şu şekilde verir: Abbas b. Abdülmuttalip [15]→ Abdullah b. Abbas [16]→ Ali b. Abdullah b. Abbas [17]→ Muhammed b. Ali b. Abdullah [18]→ İbrahim b. Muhammed [26]→ Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed es-Seffâh [27]. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 35-36. Fırkayı “Hulûliyye”den sayan Bağdâdî ve İsferyâni'ye göre fırkanın imamet çizgisi şöyledir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnül-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed ibnül-Hanefiyye [14]→ Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas [18]→ Abdullah b. Ali b. Abdullah [30]→ Ebu Müslim. Bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 256-257; İsferyâni, *a.g.e.*, 130. Şehristânî'de ise silsile şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnül-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed ibnül-Hanefiyye [14]→ Ali b. Abdullah b. Abbas [17]→ Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas [18]→ İbrahim b. Muhammed b. Ali [26]→ Ebu Müslim.

- *Ebu Müslimiyye* - *Hürremdîniyye*; Ebu Müslim yaşamaktadır.¹¹⁹

- (*isim verilmemiş*); Ebu Hâşim [14]'den sonra imam yeğeni el-Hasan b. Ali b. Muhammed [24]'dir.¹²⁰

- *Harbiyye*; Ebu Hâşim [14]'den sonra Abdullah b. Amr b. Harb'i, bilahare Abdullah b. Mu'âviye [21]'yi imam kabul etmişlerdir.¹²¹

Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 153-154. İbahî bir fırka olan Mukanna'îyye'nin nisbet edildiği Mukanna' adlı şahsın başlangıçta bu fırkaya mensup olduğu kaydedilir. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 154. Himyerî ise fırkayı isim ayrıca bir isim vermeksizin "Müslimiyye-Hürremiyye"nin bir alt kolu kabul eder. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 214. Kezâ bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 21-22.

¹¹⁹ Fırka gâli görüşleriyle tanınır. İsfarayîni fırkayı Hulûliyye'den sayar ve adını "Hürremiyye" olarak verir. Bk. İsfarayîni, *a.g.e.*, 135. Himyerî ise fırkayı "Müslimiyye" ve "Hürremiyye" olarak adlandırır ve Abbâsiyye'nin iki büyük kolundan biri sayar. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 214. Kezâ bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 22.

Mes'ûdî ise "Hürremiyye" ve "Müslimiyye" olarak adlandırdığı Ebu Müslim taraftarlarına, Ebu Müslim'in "Ciryân" şeklinde lakabı olduğu için "Ciryâniyye" [الجرانيية] de denildiğini ve Ebu Müslim öldüğü zaman taraftarlarının ihtilafa düştüğünü, bazısının Ebu Müslim'in ölmediğine ve dünyayı adaletle dolduruncaya kadar ölmeyeceğine, bir kısmının ise öldüğüne ve kendisinden sonra imamın kızı Fatma olduğuna -Mes'ûdî bu fırkayı "Fâtimiyye" olarak adlandırır- inandıklarını kaydeder. Mes'ûdî, kendi zamanında Hürremiyye'nin "Lüdsâhiyye" [اللوشاهية] ve "Kerdekiyye" [الكرديية] adlarında iki büyük fırkadan oluştuğunu kaydeder. Bk. Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 254-255, 305.

¹²⁰ Ebu Temmâm fırkayı "İshâkiyye" olarak adlandırır. "İshâk b. Amr" adındaki bir şahsa nisbet ettiği firkanın imamet çizgisini şu şekilde verir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [14]→ el-Hasan b. Ali b. Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [24]→ Ali b. el-Hasan b. Ali b. Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [25]. Ardılı olmayan Ali b. el-Hasan [25]'dan sonra fırka ikiye ayrılmıştır: i) Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'nin dönüşünü bekleyenler, ii) İmamlarının Türk ülkesinde olduğunu söyleyenler. Bunlara göre imamları Türkçe konuşmakta, Kur'an'ı Türkçe tefsir etmekte, insanlarla konuşurken tercüman kullanmaktadır. Ebu Temmâm, İshâkiyye'nin çoğunluğunun mutezili akideye sahip olduğunu ekler. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 99-100, İng. trc. 95-96. Fırkaya bir isim vermeyen Eş'arî ve Himyerî de aynı silsileyi verirler ve ardılı olmayan Ali b. el-Hasan b. Ali b. Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [25]'nin ölümünden sonra fırka mensuplarının Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'nin dönüşünü beklediklerini kaydederler. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 20-21; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 214. Kezâ bk. Hârizmî, *a.g.e.*, 21.

¹²¹ Abdullah b. Amr b. Harb'a nisbet edilen fırka gâli görüşleriyle tanınmaktadır. Dünyanın ebedi olduğunu söyleyen ve tenasühe inanan fırka mensuplarına göre Allah'ın ruhu Abdullah b. Mu'âviye [21]'ye geçmiştir. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 101-102, İng. trc. 96-97; İsfarayîni, *a.g.e.*, 125; Hârizmî, *a.g.e.*, 21. Firkanın imamet çigisi şöyledir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed ibnü'l-Hanefiyye

- (*isim verilmemiş*); Abdullah b. Mu'âviye [21] ölmemiştir, Isfahan dağındadır.¹²²
- (*isim verilmemiş*); Abdullah b. Mu'âviye [21] ölmüştür, sonra tereddüt içerisinde kalıp ilk görüşe dönmüşlerdir.
- (?)¹²³
- (*isim verilmemiş*); Ebu Hâşim [14], Beyân b. Sem'an'a vasiyette bulunmuştur.¹²⁴

[14]→ Abdullah b. Amr b. Harb→ Abdullah b. Mu'âviye [21].

Diğer taraftan bazı müellifler Abdullah b. Amr b. Harb'den sonra Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin imametini kabul edenleri "Cenâhiyye" olarak adlandırmışlardır. Bk. İsfarayîni, *a.g.e.*, 126; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 88. Eş'arî ise "râfıza" başlığı altında iki fırkayı bir telâkki ederken, "gâli" fırkalarında Harbiyye ile Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin imametini inananları iki ayrı fırka olarak telâkki etmektedir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 6, 22-23. Kummî ise Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin imametini kabul edenleri "Mu'âviyye" olarak isimlendirir. Bk. Kummî, *a.g.e.*, 42-43.

Himyerî ise fırkanın merkezi şahıslarının isimlerini doğru kaydetmekle birlikte, fırkayı "Hizbiyye" olarak adlandırır. Mamafih "Harbiyye" ile "Hizbiyye"nin Arapça yazılımları göz önüne alındığında [حزبية - حزبية], bunun bir istinsah hatası olduğu ihtimali güçlenmektedir. Kezâ Himyerî fırkayı Abbâsiyye'nin iki büyük kolundan biri sayar. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 214-215.

¹²² Krş. Kummî, *a.g.e.*, 44.

¹²³ Metinde Harbiyye'nin üçe ayrıldığı söylene de, Kâdı Abdülcebâr üçüncü fırkadan bahsetmez. Mamafih mezhepler tarihçileri Harbiyye'nin Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin ölümünden sonra üçe ayrıldığında müttefikler. Ebu Temmâm'a göre bu üç fırka şunlardır: i) Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin ölmeyip Isfahan dağlarında bulunduğunu ve mehdî olduğunu söyleyenler, ii) Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin öldüğünü kabul edip ondan sonra el-Hasan b. Mu'âviye [22]'yi imam tanıyan ve imameti Ca'fer b. Ebî Tâlib oğullarına hasredenler, iii) Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin ve Abdullah b. Amr'ın yalancılar olduğunu söyleyerek, imamlığını reddedenler ve Ebu Hâşim [14]'den sonra imamın Ali b. el-Hüseyn Zeynel'abidin [4] olduğunu söyleyenler; bunlar "imâmiyye-i isnâ'aşeriyye" ile birleşmiştir. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 102, İng. trc. 97. Eş'arî ise üç fırkayı şu şekilde sayar: i) Abdullah b. Mu'âviye [21]'nin öldüğüne inananlar, ii) Ölmediğine ve döneceğine inananlar iii) Ölmediğine, Isfahan dağlarında bulunduğuna ve mehdî olduğuna inananlar. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 22-23. Dolayısıyla Eş'arî'nin tasnifinde ikinci ve üçüncü fırka arasındaki fark belirgin değildir. Himyerî ise diğerlerinden farklı olarak fırkanın ikiye ayrıldığını belirtir ve Kâdı'nın saydığı fırkaları zikreder. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 215.

¹²⁴ Mezhepler tarihçileri Beyân b. Sem'an'a attettikleri bu fırkanın ismini "Beyâniyye" olarak verirler. Malatî ise buna ilaveten "Sem'aniyye" olarak da adlandırır. Fırka gâli görüşleriyle tanınır. Beyân, Allah'ın "vech'i hariç yok olacağını ileri sürmüş, nübüvvetini iddia etmiştir. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından öldürülmüştür. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 5-6, 23; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 67-68, İng. trc. 68-69; İsfarayîni, *a.g.e.*, 32, 124; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 215; Malatî, *a.g.e.*, 23, 156-157; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, Beyrut; Dârü'l-Ma'rife, 1975, IV, 185. Fırkanın imamet çizgisi şu

- (*isim verilmemiş*); Ebu Hâşim [14]'in ardılı olmadığı için imam Ali b. el-Hüseyin [4], bilahare Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]'dir. Böylelikle Kat'îye ile birleşirler.¹²⁵

[el-Hasan b. Ali]

[el-Hüseyin b. Ali]

- (*isim belirtilmemiş*); İmamet çizgisi Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Keysân→ Muhtâr b. Ebu 'Ubeyd es-Sakafî şeklindedir.¹²⁶

[Ali b. el-Hüseyin Zeynel'abidîn]

[Muhammed b. Ali el-Bâkır]

- *Muğîriyye*; Muhammed el-Bâkır [5]'dan sonra imam Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan [19]'dir.¹²⁷

şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]→ Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed [14]→ Beyân b. Sem'an.

¹²⁵ Krş. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 23; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 215. Ebu Temmâm ise bu fırkanın Harbiyye'nin üçüncü fırkası olduğunu söyler. Bk. 123 no'lu dipnot. Dolayısıyla Kâdî'nın Hâşimiyye'nin bir alt kolu olarak tasnif ettiği bu fırka, Ebu Temmâm'ın verdiği bilgiler doğrultusunda esasında Kâdî'nın Hâşimiyye'nin bir alt kolu olan Harbiyye'nin, hakkında bilgi vermediği üçüncü fırkası olabilir.

¹²⁶ Kâdî bu fırkanın ismini belirtmemiştir. Ancak fırkayı Keysâniyye'den addettiği kesindir. Fırka, mezhepler tarihçileri tarafından, genellikle Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd es-Sakafî'ye nisbet edildiğinden dolayı "Muhtâriyye" olarak adlandırılır. Muhtâriyye, bazen Keysâniyye'yle eş anlamlı olarak telâkki edilirken (Msl. Nevbahtî, *a.g.e.*, 24), bazen de Keysâniyye'nin bir alt kolu sayılmıştır (Msl. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 247-250). Şehristânî, Muhtâr'ın Hz. Ali'den sonra Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'yi imam tanıdığını, bir rivayete göreyse el-Hasan b. Ali [2] ve el-Hüseyin b. Ali [3]'den sonra Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'yi imam tanıdığını kaydeder. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 148.

Burada dikkat çeken husus, tüm mezhepler tarihçilerinin Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13] ile Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd'in isimlerini şu veya bu şekilde bir araya getirmelerine rağmen, Kâdî'nın Muhtâr'la Muhammed ibnü'l-Hanefiyye'yi bir araya getirmemesi ve fırkanın imamet silsilesinde Muhammed ibnü'l-Hanefiyye'ye yer vermemesidir.

¹²⁷ Muğîre b. Said el-İclî'ye nisbet edilir. Muğîre "ism-i a'zam"ı bildiğini, bu isimle ölüleri dirilttiğini söylemekteydi. Nübüvvet iddiasında bulunmuştur. Emevî valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî tarafından öldürülmüştür. Fırka mensupları Muhammed el-Bâkır [5]'in imameti Muğîre'ye bıraktığına inanır ve "beklenen mehdî" Muhammed b. Abdullah (Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye) [19] zuhûr edinceye kadar onu imam kabul ederler. Zira fırka mensupları, Muhammed b. Abdullah [19]'in Medine'de öldürülmesinden sonra onu beklemekteydiler. Bundan dolayı "Muhammediyye" fırkası da denilmektedir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 6-9, 23-24; Bağdâdî, *a.g.e.*, 56-59, 238-242; Nevbahtî, *a.g.e.*, 52, 54-55; J. van Ess, *a.g.e.*, 46; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 68-71, İng. trc. 69-71; İsfarayîni, *a.g.e.*, 35-36, 125; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 222; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 72; Malatî, *a.g.e.*, 161; İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 184. Fırkanın

- *Mansûriyye*; Muhammed el-Bâkır [5]'dan sonra Ebu Mansûr imamdır.¹²⁸
- *Hüseyniyye*; Ebu Mansûr'dan sonra Hüseyin b. Ebî Mansûr imamdır.¹²⁹
- *Mahzûmiyye (Muhammediyye[?])*; Ebu Mansur'dan sonra Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan [19] imamdır.¹³⁰
- [Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık] (*Ca'feriyye*)¹³¹
- *Nâvûsiyye*; Ca'fer [6] yaşamaktadır, o imamdır.¹³²

imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Muğîre b. Said el-İclî→ Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan (Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye) [19].

¹²⁸ Gâli görüşleri olan bir fırkadır. Ebu Mansûr el-İclî'ye nisbet edilirler. Ebu Mansûr başlangıçta Muhammed el-Bâkır [5]'in vasisi olduğunu iddia etmekteydi, fakat Muhammed el-Bâkır [5] kendisini reddedince ve Ca'fer es-Sâdık [6] da lanetleyince imametini değişik yollardan açıklamayı tercih ederek kendisinin göğe çıkarıldığını ve Allah'la konuştuğunu iddia etmiştir. Nitekim fırka mensupları Tûr suresinin 44. ayetinde ("Gökten bir parçanın [كسفا] düştüğünü görseler; üst üste yığılmış bulutlardır' derler") geçen "*kisf*" lafzının Ebu Mansûr'a delâlet ettiğini ileri sürerler. Buradan yola çıkarak İbn Hazm fırkayı "*Kisfiyye*" olarak adlandırır. Fırka mensupları muhaliflerini boğarak öldürmeleriyle meşhurdur. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 9-10, 24; Bağdâdî, *a.g.e.*, 243-245; Nevbahtî, *a.g.e.*, 34-35; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 107-109, İng. trc. 100-102; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 222-223; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 73; İsfarayîni, *a.g.e.*, 125-126; Hârizmî, *a.g.e.*, 22; Malatî, *a.g.e.*, 159; İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 185-186; W. F. Tucker, *a.g.m.*, 220-221. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ebu Mansûr el-İclî.

¹²⁹ Eş'arî el-Hüseyin b. Ebî Mansûr'a atfetmekle birlikte bir yerde ismi el-Hasan b. Ebî Mansûr olarak verir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 13, 24. Nevbahtî ve Ebu Temmâm da bir isim vermez ve ayrı bir fırka olarak zikretmezler. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 35; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 109, İng. trc. 101. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ebu Mansûr el-İclî→ Hüseyin b. Ebî Mansûr. Kezâ Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 223.

¹³⁰ Eş'arî ve Himyerî fırkanın ismini "*Muhammediyye*" olarak verirler. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 24-25; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 224. Ebu Temmâm fırkanın ismini belirtmeksizin şu şekilde bir imamet çizgisi verir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ebu Mansûr el-İclî→ Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan [19]→ İbrahim b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan [20]. İbrahim öldükten sonra ise Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]'in imametini kabullenerek "*kat'iyye-i isnâ'aşeriyye*" ile bütünleştiklerini kaydeder. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 109, İng. trc. 101-102.

¹³¹ Beşinci imam Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]'in ölümünden sonra oğlu Ca'fer es-Sâdık [6]'in imametini kabul edip ana çizgiyi takip edenlerdir. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 46; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 216.

- (*isim belirtilmemiş*); Ca'fer [6]'den sonra imam oğlu İsmail [31]'dir.¹³³
- *Mübârekiyye*; Ca'fer [6]'den sonra imam torunu Muhammed b. İsmail [34]'dir.¹³⁴

¹³² Ca'fer b. Muhammed [6]'in ölmediğine inanan bu fırkanın nisbet edildiği şahsın kimliği açık değildir: Basra halkından olan "Fulân b. Fulân en-Nâvûs" [فولان بن فلان النابوس] (Nevbahtî, *a.g.e.*, 57), "Aclân b. Nâvûs" [عجلان بن نابوس] (Eş'arî, *a.g.e.*, I, 25), "Nâvûs" [النابوس] (Bağdâdî, *a.g.e.*, 61; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 166; İsfarayîni, *a.g.e.*, 37), "İbn Nâvûs" [ابن نابوس] (Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 216), "İbnü'n-Nâvûs" [ابن النابوس] (Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 286), "Nâvus el-Mısırî" [نابوس المصري] (İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 180) adları zikredilmektedir. Fırkanın "Nâvûsa" [نابوسا] adında bir yere nisbet edildiği de söylenmektedir (Şehristânî, *a.g.e.*, I, 166). "Abdullah b. Nâvûs" [عبدالله بن نابوس] ismini veren Ebu Temmâm, fırkanın Ca'fer es-Sâdık [6]'ın ölmediğine ve Mağrib'de bir yarımada bulduğunu ve beklenen mehdî olduğunu söylediklerini kaydeder. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 121-122, İng. trc. 111. Diğer taraftan Fahreddin er-Râzî fikanın ismini "Nâmûsiyye" olarak vermektedir. Bk. F. er-Râzî, *a.g.e.*, 64. Kezâ Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 46; Hârizmî, *a.g.e.*, 22. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6].

¹³³ Kâdı'nın ismini vermediği bu fırkayı Nevbahtî "İsmâ'iliyyetü'l-Hâlise" olarak tanımlar. İsmail b. Ca'fer [31]'in babası hayattayken öldüğünü kabul etmezler ve onun gaybette olduğuna söylerler. Bazıları ise öldüğünü kabul etmekle birlikte döneceğine inanırlar. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 57-58. Benzer şekilde Himyerî, F. er-Râzî ve İsfarayîni de fırkanın adını "İsmâ'iliyye" olarak verirler. Bk. İsfarayîni, *a.g.e.*, 38; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 216; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 65. Nâşi ise fırkanın "Hattâbiyye" olduğunu söyler. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 47. Kezâ Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 26. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ İsmail b. Ca'fer [31].

¹³⁴ İsmail b. Ca'fer [31]'in kölesi olan "Mübârek" isimli bir şahsın riyasetini kabullendiklerinden dolayı "Mübârekiyye" olarak adlandırılmışlardır. Fırkanın hareket noktası imametın -Hz. Hasan [2] ve Hz. Hüseyin [3] hariç- bir kardeşten diğerine geçemeyeceğidir. Buna göre; Ca'fer es-Sâdık [6] imameti İsmail [31]'e bırakmış fakat İsmail babası hayattayken ölmüştür. Nass geri işlemeyeceğine göre imamet İsmail [31]'in oğlu, Ca'fer [6]'in torunu Muhammed b. İsmail [34]'e geçer. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 26-27; Nevbahtî, *a.g.e.*, 58; Bağdâdî, *a.g.e.*, 64; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 66; İsfarayîni, *a.g.e.*, 39. Kâdı Abdülcebâr'ın da belirttiği gibi Ebu'l-Hattâb'ın taraftarlarından bazıları, Ebu'l-Hattâb'ın ölümünden sonra Muhammed b. İsmail b. Ca'fer [34]'in imametini kabullenmişlerdir. Krş. Nevbahtî, *a.g.e.*, 60. Fırkayı İsmâ'iliyye'den ayıran nokta şudur: İsmâ'iliyye İsmail b. Ca'fer [31]'i imam kabul edip bilahare imameti Muhammed b. İsmail b. Ca'fer [34]'e naklederken, Mübârekiyye İsmail b. Ca'fer [31]'i imam kabul etmeden doğrudan Muhammed b. İsmail b. Ca'fer [34]'i imam kabul eder. Himyerî ise fırkayı Ca'feriyye'nin bir kolu olarak değil, Ca'feriyye'nin kolu olan İsmâ'iliyye'nin bir alt kolu olarak tasnif eder. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 216. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b.

- (isim belirtilmemiş); Muhammed b. İsmail [34] ölmemiştir.¹³⁵
- (isim belirtilmemiş); Muhammed b. İsmail [34] ölmüştür, kendisinden sonra imam oğludur.¹³⁶
- Şümeyyiyye; Ca'fer [6]'den sonra imam Muhammed b. Ca'fer (ed-Dibâc) [32]'dir.¹³⁷

Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Muhammed b. İsmail b. Ca'fer [34].

¹³⁵ Fırkanın adını bazı mezhepler tarihçileri “Karâmîta” olarak verir. Zira Karâmîta Ca'fer es-Sâdık [6]'tan sonra torunu Muhammed b. İsmail b. Ca'fer [34]'in imametini kabullenmiş, onun ölmediğini ve mehdî olduğunu iddia etmiştir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 26. Himyerî ise özel bir isim vermeksizin Mübârekiyye'nin bir alt kolu olarak sayar. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 216-217. Kezâ bk. 136 no'lu dipnot.

¹³⁶ Kâdî Abdülcebâr tasnifte bu fırkanın ismini belirtmemekle birlikte bilahare Nevbahtî'den yaptığı alıntıda bu fırkanın Karâmîta olduğunu belirtir (s. 182). Mamafih Karâmîta fırkası felsefî düşünce sistemlerinde Muhammed b. İsmail [34]'e büyük bir önem atfetmekte, onun son “nâtık” olduğunu, kendisinden önceki tüm şeriatleri ve peygamberleri neshettiğini, “yedinci” kişi olarak “el-kâim el-mehdî” vasıflarıyla kıyamete kadar hükümünün süreceğini ileri sürmektedirler. Nitekim Kâdî'nın Nevbahtî'ye atfettiği bilgi *Fıraku's-Şi'a*'da bulunmamaktadır. Nevbahtî Karâmîta'nın Hz. Peygamber'den sonra ancak yedi imam olabileceğini ileri sürdüklerini kaydeder. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 63. Krş. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 26; S. Hizmetli, “Karmatiler”, *DİA*, XXIV, ss. 510-514, 512-513.

Öyle görünüyor ki karışıklık, İsmâilî harekete alt yapı oluşturan fırkaların içiçe geçmelerinin neticesidir. Zira Karmatiler tarihsel gelişim içerisinde İsmâilî hareketle oldukça yakın bir bağ kurmuşlar ve zamanla bu hareketin içerisinde erimişlerdir. Nitekim “Mübârekiyye” fırkası her ne kadar bu tasnifte İsmâ'îliyye'den ayrı olarak ele alınsa da esas İsmâ'îliyye hareketinin çekirdeğini teşkil etmiştir, (M. Öz & M. M. eş-Şek'a, “İsmâ'îliyye”, *DİA*, XXIII, ss. 128-133, 128) ve zaman zaman “el-İsmâ'îliyyetü'l-Mübârekiyye” olarak adlandırılmıştır (F. M. Zağbi, *Gulâtü's-Şi'a ve Teessürühüm bi'l-Edyâni'l-Muğâyire li'l-İslâm*, Tantâ; Metâbi'u Gabâşi, 1988, 148-150). Dolayısıyla Kâdî'nın verdiği bu tasnifte aslında Muhammed b.İsmail [34]'in öldüğünü ve imametinin oğullarına geçtiğini söyleyenler değil, ölmediğini söyleyenler Karâmîta'dır. Buna göre Mübârekiyye fırkası Muhammed b. İsmail [34]'in ölümünden sonra ikiye ayrılmıştır: i) Muhammed b. İsmail [34]'in öldüğünü kabullenmeyenler Karâmîta'yı teşkil ederken, ii) Muhammed b. İsmail [34]'in öldüğünü ve imametinin oğluna geçtiğini ileri sürenler Mübârekiyye'nin devamı olarak algılanmıştır. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 26-27.

¹³⁷ “Şümeyyiyye”, “Şemtiyye”, “Semtiyye” gibi isimlerle anılır. Fırkanın nisbet edildiği şahsın ismi kaynaklarda çeşitli şekillerde geçmektedir; “Yahyâ b. Şümeyt” [یحیی بن شمیط] (Bağdâdî, *a.g.e.*, 61; İsfarayîni, *a.g.e.*, 38), “Yahyâ b. Ebî Şümeyt” [یحیی بن ابی شمیط] (Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167), “Yahyâ b. Ebî's-Sümeyt” [یحیی بن ابی السمیط] (Eş'arî, *a.g.e.*, I, 27; Nevbahtî, *a.g.e.*, 65), “Yahyâ b. Ebî Şemt” [یحیی بن ابی شمط] (Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 286; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 123, İng. trc. 113; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 217), “Yahyâ b. Eşmet” [یحیی بن اشمط] (Hârizmî, *a.g.e.*, 22). Fırka imametini Muhammed b. Ca'fer [32]'e nisbet eder. Bu görüşleri için dayandıkları delil Ca'fer es-Sâdık [6]'in “Sahibiniz

- *Ammâriyye-Fathiyye*; Ca'fer [6]'den sonra imam Abdullah b. Ca'fer [33]'dir.¹³⁸

[Musa b. Ca'fer el-Kâzım] (*Mufaddaliyye*)¹³⁹

(imamınız), Peygamberinizin ismini taşıyan kimsedir” şeklindeki sözüdür. Kezâ Muhammed el-Bâkır [5]'in Ca'fer es-Sâdık [6]'a söylediği “İsmimi verdiğin çocuğun imamdır” sözünü de delil getirirler. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 27; Nevbahtî, *a.g.e.*, 64-65; Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 286-287; Bağdâdî, *a.g.e.*, 61-62; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 65. Nâşî, “Semtiyye” adını verdiği bu fırkanın Muhammed b. İsmail [34]'in ashâbı olduğunu, Muhammed b. İsmail ölünce Muhammed b. Ca'fer [32]'i imam kabul ettiklerini kaydeder. Bk., J. van Ess, *a.g.e.*, 47. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Muhammed b. Ca'fer ed-Dibâc [32].

¹³⁸ Fırkanın farklı isimleri vardır. “Ammâr” (Bağdâdî, *a.g.e.*, 62) yahut “Ammâr b. Musa es-Sâbâtî” (Nevbahtî, *a.g.e.*, 67) adındaki bir reislerine nisbetle “Ammâriyye”, Ca'fer es-Sâdık [6]'in düztaban (eftah) olan büyük oğlu Abdullah b. Ca'fer el-Eftah [33]'i imam kabul ettiklerinden dolayı “Fathiyye” (Nevbahtî, *a.g.e.*, 65) ya da “Eftahiyye” (Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167) olarak isimlendirilirler. Nevbahtî ve Ebu Hâtim er-Râzî, Kûfeli Abdullah b. Fatih [عبدالله بن فطیح] adlı reislerine nisbetle bu adı almış olabileceklerini de kaydeder. Kezâ benzer ihtimali Himyerî, Abdullah b. Fath [عبدالله بن فطح] ismini vererek zikreder. Fırka, Abdullah [33]'in Ca'fer es-Sâdık [6]'in en büyük oğlu olduğu için imamet makamına en lâyık olduğunu ileri sürer. Abdullah [33] babası hayatıyken öldüğü zaman fırka mensuplarından bazıları Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]'in imameti fikrine dönüşlerdir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 27-28; Nevbahtî, *a.g.e.*, 65-66; Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 287; Bağdâdî, *a.g.e.*, 62; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167; J. van Ess, *a.g.e.*, 46; İsfarayînî, *a.g.e.*, 38; Neşvânül-Himyerî, *a.g.e.*, 217-218. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Abdullah b. Ca'fer el-Eftah [33].

¹³⁹ Altıncı imam Ca'fer es-Sâdık [6]'in ölümünden sonra çıkan ihtilaflarda oğlu Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]'in imametini kabul ederek ana çizgiyi takip edenlerdir. Mufaddal b. Amr adındaki bir reislerine nisbetle “Mufaddaliyye” olarak adlandırılırlar. Musa b. Ca'fer [7]'in imametini kabul ettiklerinden dolayı “Müseviyye” ya da “Müsâiyye” olarak da adlandırılırlar. Himyerî'nin “Cevâlikiyye” şeklinde tesmiye ettiği fırkayı, F. er-Râzî “İmâdiyye” olarak adlandırır. Mezhepler tarihçileri tarafından fırka, Musa b. Ca'fer [7]'i imam kabul edip, bilahare onun hakkında ihtilaf eden görüşlerin bir üst başlığı olarak telâkkî edilmektedir. Kâdî Abdülcebbâr ise fırkayı hem Musa b. Ca'fer [7]'in imamlığını kabul edip, bilahare imameti Ali b. Musa er-Rıza [8]'ya nakledenleri, hem de Musa b. Ca'fer [7]'den sonra farklı görüşleri ileri sürenleri içine alan bir üst başlık olarak düşünmüştür. Zürâre b. Ayân'ın bu firkadan olduğu kaydedilir. Hârizmî fırkanın diğer isminin “Kat'iyye” olduğunu belirtir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 29; Bağdâdî, *a.g.e.*, 63-64; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 168-169; J. van Ess, *a.g.e.*, 48; Neşvânül-Himyerî, *a.g.e.*, 218; F. er-Râzî, *a.g.e.*, 64; Hârizmî, *a.g.e.*, 22. Ebu Temmâm, fırkanın dörde ayrıldığını belirtmekle beraber hiçbirinde Musa b. Ca'fer [7]'e özel bir konum atfetmez. Dört fırka da oniki imamı kabul eder, ihtilaf noktası ise beklenen mehdi'nin kim olduğudur. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 122-123, İng. trc.

- *Vâkıfe-Memtûre*; Musa b. Ca'fer [7] yaşamaktadır.¹⁴⁰
 - (*isim belirtilmemiş*); Musa [7]'nin ölüp-ölmediğini bilmeyenler, fakat imam kabul edenler.¹⁴¹
 - (*isim belirtilmemiş*); Musa [7] ölmüştür, kendisinden sonra imam oğlu Ahmed b. Musa [35]'dir.¹⁴²
- [Ali b. Musa er-Rıza]

112-113.

- ¹⁴⁰ Musa b. Ca'fer [7]'in öldüğünü kabul etmeyip, onun yaşadığını ve gaybette olduğunu söylemektedirler. Mamafih bazıları öldüğünü kabul etmekle birlikte Allah tarafından göğe çekildiğini (*ref*), kıyam edeceği zaman tekrar yer yüzüne geri döndürüleceğine inanırlar. Tüm bu görüşler "Vâkıfe" altında toplanır, zira bu görüşün taraftarları Musa b. Ca'fer [7]'de durarak (*vakf*) ondan sonra bir imam kabul etmemişlerdir. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 124-125, İng. trc. 113-114. F. er-Râzî ise fırkayı "Memtûriyye" olarak adlandırır. Bk. F. er-Râzî, *a.g.e.*, 66. İsfarayîni ise fırkanın ismini "Museviyye" ve "Memtûre" olarak verir. Bk. İsfarayîni, *a.g.e.*, 38-39. Kezâ bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 28-29; Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 289-290; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 218-219; Hârizmî, *a.g.e.*, 22; İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 179-180. Kezâ Vâkıfe-Kat'iyye terimleri arasındaki ilişki için bk. 92 no'lu dipnot. Fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]. Fırka muhalifleri tarafından "Memtûre" olarak isimlendirilir. "Memtûre" isminin kaynağı hakkında bk. 95 no'lu dipnot.
- ¹⁴¹ Nâşî bunları "Şekkâkiyye" olarak isimlendirir. Ona göre bunlar ilk etapta Musa b. Ca'fer [7]'in ölümü hakkında bir karar verememişler, bir süre tereddütte kaldıktan sonra çoğunluğu Musa'nın öldüğüne karar verip Ali b. Musa [8]'nin imametini kabullenmişlerdir. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 47-48. Eş'arî ise fırkayı "Müsâiyye"den bir topluluk olarak nitelendirir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 29. Kezâ bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 219.
- ¹⁴² Eş'arî'nin isim vermeden zikrettiği fırkayı Hârizmî ve Ebu Temmâm "Ahmediyye" olarak isimlendirmekte ve fırkanın imameti Ahmed b. Musa [35] evlâdına hasrettiklerini söylemektedir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 29-30; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 125, İng. trc. 114; Hârizmî, *a.g.e.*, 22. Kâdı Abdülcebbar'ın verdiği bilgilere uygun olan bu rivayete göre fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]→ Ahmed b. Musa [35]. Diğer taraftan Nevbahtî, Kâdı Abdülcebbar'dan farklı olarak bu fırka mensuplarının, Musa b. Ca'fer [7]'in hem Ali b. Musa er-Rıza [8]'ya, hem de Ahmed b. Musa [35]'ya vasiyette bulunduğunu söylediklerini kaydeder. Ali b. Musa [8]'dan sonra Ahmed b. Musa [35]'yi imam kabul ederler. Dolayısıyla Nevbahtî'deki bilgiler, Kâdı'nın verdiği, Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]'dan sonra doğrudan Ahmed b. Musa [35]'nin imametini kabul eden fırka şeklindeki bilgilere ters düşmektedir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 72. Dolayısıyla Nevbahtî'ye göre silsile şu şekilde olmaktadır: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]→ Ali b. Musa er-Rıza [8]→ Ahmed b. Musa [35].

- (*isim belirtilmemiş*); Ahmed b. Musa [35]'nin imametine dönenler.¹⁴³

- (*isim belirtilmemiş*); Musa el-Kâzım [7]'in ölmediği fikrine (Vâkıfe) dönenler.¹⁴⁴

[Muhammed b. Ali el-Cevâd]

[Ali b. Muhammed el-Hâdî]

[el-Hasan b. Ali el-Askerî]

[Muhammed b. el-Hasan el-Mehdi]¹⁴⁵

Kâdı Abdülcebbâr'ın tasnifinde göze çarpan hususlara değinmeden önce şunu belirtmeliyiz ki, müelliflerin şî'i fırkaları tasnifleri farklılık arz etmektedir. Her müellif tasnifinde kendi bakış açısını ve gözlemlerini temel aldığından doğal olarak farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu farklılık Şî'a'nın temel kollarının belirlenmesinde görüldüğü gibi, bunları oluşturan alt kollarda da kendisini

¹⁴³ Bu fırkanın Ahmed b. Musa [35]'nin imameti fikrine dönmelerinin sebebi, Ali b. Musa er-Rıza [8]'dan sonra imamete geçirilen oğlu Muhammed b. Ali el-Cevâd [9]'in yaşının küçüklüğüdür. Onlara göre Muhammed b. Ali [9], teklife bile muhatap olamayacak durumdayken, insanlar arasındaki işleri asla yürütemez. Bu yüzden tekrar Ahmed b. Musa [35]'nin imametine dönmüşlerdir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 74.

Esasında Nevbahtî'ye göre bu fırka ile 142 no'lu dipnotta anlatılan fırka aynı fırkadır. Kâdı Abdülcebbâr bu ikisini ayrı birer fırka olarak ele almaktadır. Nitekim onun verdiği bilgilere göre fırkanın imamet çizgisi şu şekildedir: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]→ Ali b. Musa er-Rıza [8]→ Ahmed b. Musa [35]. Dolayısıyla bu silsile, Nevbahtî'nin bir önceki fırka hakkındaki silsilesiyle aynıdır.

¹⁴⁴ Nevbahtî bu görüşü taşıyan iki fırka sayar: "Müellife" ve "Muhaddise". Bu fırkalar Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7] ve Ali b. Musa er-Rıza [8]'nin imametini kabul etmekle ve başlangıçta Musa b. Ca'fer [7]'in öldüğünü söylemekle birlikte, Ali b. Musa [8] öldükten sonra tekrar Musa b. Ca'fer [7]'in imameti fikrine dönmüşlerdir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 72-73. Bu fırka mensupları da muhtemelen Ali b. Musa [8]'dan sonra imamete getirilen Muhammed b. Ali el-Cevâd [9]'in yaşının küçüklüğü sebebiyle Musa b. Ca'fer [7]'in imameti fikrine dönmüşlerdir. Dolayısıyla bu iki fırkanın imamet çizgileri şu şekilde olmaktadır: Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Ali b. el-Hüseyin [4]→ Muhammed b. Ali el-Bâkır [5]→ Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık [6]→ Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7]→ Ali b. Musa er-Rıza [8]→ Musa b. Ca'fer el-Kâzım [7].

¹⁴⁵ Kâdı, Muhammed b. Ali [9]'den itibaren meydana gelen ihtilafları fırka düzleminde aktarmaz. Öyle görünüyor ki bu ihtilafları fırka oluşturacak seviyede görmemiştir. Bundan dolayı bunları her hangi bir fırkaya atfetmeden zikreder.

göstermektedir.¹⁴⁶ Müellif her hangi bir fırkanın temel fikrini/özelliğini kendi yargılarına göre belirlemekte ve buna göre bir yer tayin etmektedir. Dolayısıyla bazen bu, Şia içerisinde doğup gelişen bir fırkanın, ya Şi'a ile olan bağlarına hiç değinilmeden başka bir konumda tasnif edilmesine, ya da iki farklı yerde tasnif edilmesine sebep olabilmektedir.¹⁴⁷ Tasnife bu açıdan bakarsak şunu söyleyebiliriz: Kâdı tasnifinde temel kriter olarak imamları aldığı için, bir imam kabul eden fırka tasnif içerisinde zikredilmekte, diğer bazı kaynaklarda görüldüğü gibi, sözgelimi aşırı (gulûv)

- ¹⁴⁶ Belli başlı müelliflerin “Şi'a” tasnifleri şu şekildedir:
Eş'arî: “Şiya” [الشيع] ana başlığı altında; i) Gâliyye, ii) Râfıza, iii) Zeydiyye. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 5-85.
Nâşî: “Şi'a” [الشيع] ana başlığı altında; i) Keysâniyye, ii) Abbâsiyye, iii) Zeydiyye, iv) İmamette tertibi kabul edenler (Nâşî bu ifadeyle İmâmiyye'ye işaret etmektedir). Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 22-48.
Ebu Hâtim er-Râzî: “Şi'a” [الشيع] ana başlığı altında; i) Keysâniyye, ii) Râfıza, iii) Zeydiyye. Bk. Ebu Hâtim er-Râzî, *a.g.e.*, 286.
İsferayîni: “Revâfiz” [الروافض] ana başlığı altında; i) Zeydiyye, ii) Keysâniyye, iii) İmâmiyye. Bk. İsferayîni, *a.g.e.*, 27-43.
Bağdâdî: “Râfıza” [الرافضة] ana başlığı altında; i) Zeydiyye, ii) Keysâniyye, iii) İmâmiyye. Bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, 29-72.
Şehristânî: “Şi'a” [الشيع] ana başlığı altında; i) Keysâniyye, ii) Zeydiyye, iii) İmâmiyye, iv) Gâliyye, v) İsmâ'iliyye. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 146-198.
Ebu Temmâm: “Resulullah'tan sonra imam Ali b. Ebi Tâlib'dir diyenler” [الذين قالوا ان الامام بعد رسول الله علي بن ابي طالب] ana başlığı altında; i) Zeydiyye, ii) Keysâniyye, iii) Abbâsiyye, iv) Gâliyye, v) İmâmiyye. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 91-126, İng. trc. 88-115.
Neşvânü'l-Himyerî: “Şi'a” [الشيع] ana başlığı altında; i) Sebeiyye, ii) Sehâbiyye, iii) Gurâbiyye, iv) Kâmilîyye, v) Zeydiyye, vi) İmâmiyye. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 206-224.
Hârizmî: “Şi'a” [الشيع] ana başlığı altında; i) Zeydiyye, ii) Keysâniyye, iii) Abbâsiyye, iv) Gâliyye, v) İmâmiyye (Râfıza). Bk. Hârizmî, *a.g.e.*, 21-22.
Ebû'l-Me'âlî: “Şi'a” [الشيع] ana başlığı altında; i) Zeydiyye, ii) Keysâniyye, iii) Gâliyye, iv) Bâtuniyye, v) İmâmiyye (İsnâ'aşeriyye). Bk. Ebû'l-Me'âlî, *a.g.e.*, 38-46.
Fahreddîn er-Râzî: “Revâfiz” [الروافض] ana başlığı altında; i) Zeydiyye, ii) İmâmiyye, iii) Gulât, iv) Keysâniyye. Bk. F. er-Râzî, *a.g.e.*, 59-79. Sünnî müelliflerin Şi'a tasnifleri hakkında bk. H. Eisenstein, “Sunnite Accounts of the Subdivisions of the Shi'a”, *Shi'a Islam, Sects and Sufism: Historical Dimensions, Religious Practice and Methodological Considerations* içinde, (Ed.; F. De Jong), Utrecht; Publications of M. Th. Houtsma Stichting, 1992, ss. 1-9.
- ¹⁴⁷ Bu durum özellikle “gâli” mezheplerin tasnifinde söz konusu olabilmektedir. Müellif Şi'a içerisinde doğan ve “gulûv” sayılan görüşleri olan bir fırkayı, daha çarpıcı veya daha baskın olan gâli görüşlerini dikkate alarak “Gâliyye”, “Müşebbihe” vb. ana başlıklar altında, ya da hem “Gâliyye”, hem de “Şi'a” içerisinde inceleyebilmektedir. Bunun en bariz örneklerinden biri de “Keysâniyye”dir. Keysâniyye, “ric'at”, “bedâ” gibi fikirlerle gâli düşüncelerin ilk tohmlarını attığından, bazı kaynaklar tarafından “gulât” fırkalarından addedilmiş, bazıları tarafından ise bağımsız bir Şi'i fırka sayılmıştır. Bk. W. al-Qâdî, *a.g.m.*, 295 vd.

görüşleriyle öne çıkan bir fırkanın İmâmiyye tasnifinden çıkartılıp “Gâliyye” vb. başlık altında ayrı bir yerde zikredilmesi gibi bir durum söz konusu olmamaktadır. Bu yönüyle Kâdı Abdülcebbâr’ın “İmâmiyye” tasnifi, ele alınan fırka sayısı itibariyle en geniş tasniflerden biri olarak görünmektedir.

Kâdı’nın tasnifinde imamları esas alması, İmâmiyye’nin kabul ettiği oniki imam silsilesini, yani Kat’iyye’nin resmî söylemini merkeze aldığı gösterir. Zira İmâmiyye (Kat’iyye) tabiri, temel kriter olan oniki imamı kabul etmek demektir. Bu durumda, resmi silsilenin dışına çıkan görüşler, İmâmiyye içerisinden neş’et etmekle birlikte artık ondan farklı mahiyet kazanan fırkaları ifade etmektedir. Resmi silsilenin dışına çıkmak iki şekilde olabilmektedir: i) Resmi silsileyi belirli bir şahsa kadar takip ettikten sonra silsile dışında bırakılan bir şahsı imam kabul etmek ki, İmâmiyye içerisinde doğan fırkaların geneli bu şekilde oluşmuştur. ii) Belirli bir şahsa kadar silsileyi takip ettikten sonra o aşamada silsileyi sona erdirmek. Bu son anlayışta fırkanın imam kabul ettiği şahısların tamamı resmi silsilede yer almaktadır. Ancak oniki imamın tamamı yoktur, ya da diğer bir deyişle, potansiyel olarak oniki imamın olma ihtimali yoktur, çünkü silsile belli bir noktada sona ermiştir.¹⁴⁸

Bu bağlamda, tasnif içerisinde zikredilen Ca’feriyye ve Mufaddaliyye fırkalarını İmâmiyye’den ayrı birer fırka olarak düşünmemek gerekir. Bu fırkalar, belli dönemlerde oluşan ihtilaflarda ana çizgide duran ve İmâmiyye’nin o dönemdeki resmi söylemine sahip fırkalardır. Dolayısıyla bu isimleri bağımsız bir fırka ismi olarak değil, İmâmiyye’yi sadece o dönemde niteleyen isimler olarak görmek gerekir. Meselâ Ca’feriyye fırkası beşinci imam Muhammed el-Bâkır [5]’dan sonra çıkan ihtilaflarda altıncı imam olarak Ca’fer es-Sâdık [6]’ı tanıyan ve böylelikle ana çizgiyi takip eden kimselere verilen isimdir. Aynı şekilde Mufaddaliyye fırkası da altıncı imam Ca’fer es-Sâdık [6]’tan sonra oluşan ihtilaflarda yedinci imam olarak Musa el-Kâzım [7]’i kabul edenlerdir. Öte yandan bu fırkalar imamet çizgisinin resmi silsileyle devam ettiğini de kabul etmişler ve bir sonraki nesilde ana çizgiye karışarak resmi silsileyi takip etmişlerdir. Aksi takdirde Ca’feriyye’nin görünürde kendisiyle aynı silsileyi kabul eden Nâvüsiyye ile, Mufaddaliyye’nin de Vâkife-Memtûre ile bir farkı olmazdı.

¹⁴⁸ Bu duruma Nâvüsiyye ve Vâkife-Memtûre fırkalarını örnek gösterebiliriz. Nâvüsiyye, İmâmiyye’nin ilk altı imamını kabul eder, fakat altıncı imam Ca’fer es-Sâdık [6]’la silsileyi noktalarlar ve ondan sonra hiçbir imam kabul etmezler. Benzer şekilde Vâkife-Memtûre fırkası da yedinci imam Musa el-Kâzım [7]’a kadar silsileyi takip eder ve onda silsileyi sonlandırır.

Şi'a fırkalarını tasnif eden müelliflerin karşılaştıkları zorluklardan biri de "Keysâniyye"nin tasnifi olup, her müellifte değişiklik arz etmektedir. Temel problem, Keysâniyye'nin Şi'a'nın bir kolu olup-olmadığıdır. Bazı müellifler Keysâniyye'yi Şi'a'nın bir ana kolu olarak telâkki ederken¹⁴⁹, diğerleri Şi'a'nın İmâmiyye kolunun içerisinde görmektedirler.¹⁵⁰ Kâdı Abdülcebâr, daha önce de belirttiğimiz üzere, Şi'a'yı temelde üçe ayırır: i) Gulât, ii) İmâmiyye, iii) Zeydiyye. Bu bağlamda Keysâniyye, tasnifte de görüldüğü üzere, Kâdı nezdinde Şi'a'nın temel kollarından biri olmayıp, İmâmiyye'nin bir alt kolu olmaktadır.

Keysâniyye'nin tasnifi ile ilgili problemler, fırkanın kendi iç yapısında da görülmektedir. Nitekim Muhtâriyye fırkası da gündeme gelince durum iyice içinden çıkılmaz hale gelmektedir. Zira Muhtâriyye fırkasının Keysâniyye fırkası içerisindeki rolü ve ilişkileri net değildir. Öyle görünüyor ki, bu karmaşıklığın sebebi Keysâniyye hareketinde merkezî bir yer işgal eden Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd es-Sakafî'nin imamet iddiası bağlamında Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13] (ve ehl-i beytten diğer şahıslar) ile olan ilişkisinin net olmamasıdır. Nitekim Muhtâr, Emevî idaresine karşı isyan ettiğinde, Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'yi "mehdî", kendisini de onun "emîn" ve "vezîr"i ilan ederek, bir anlamda onun adına bu faaliyete kalkıştığını vurgulamıştır.¹⁵¹ Kezâ o, bu isyanının temel nedeni olarak da Kerbelâ'da şehid edilen Hz. Hüseyin [3]'ün öcünü almak olduğunu söylemekteydi.¹⁵² Böylelikle Muhtâr kendi ismini ehl-i beytten şahıslarla yan yana getirmesine rağmen, bu isimleri yalnızca insanları kendisine çekmek için bir yem olarak kullanıp, aslında kendi imametini mi iddia ettiği, yoksa hakikaten bu şahısları (yahut birini) imam kabul edip onun adına mı davette bulunduğu belirgin değildir. Kısaca, Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd'in Ehl-i Beyt'le olan ilişkisindeki kapalılık müellifler tarafından farklı şekillerde algılanmış

¹⁴⁹ Nâşî, Bağdâdî, Şehristânî, Ebu Temmâm, Hârizmî, Fahreddin er-Râzî Keysâniyye'yi Şi'a'nın temel kollarından biri olarak görürler. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 24; Bağdâdî, *a.g.e.*, 39; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147-148; Madelung & Walker, *a.g.e.*, 98-102, İng. trc. 94-97; Hârizmî, *a.g.e.*, 21; F. Râzî, *a.g.e.*, 77.

¹⁵⁰ Eş'arî'de ve Himyerî'de alenen, Nevbahtî'de ise zimnen Keysâniyye İmâmiyye'nin bir alt kolu olarak tasnif edilmektedir. İsferyânî ise Keysâniyye'yi genel tasnifte ana bir kol olarak tasnif etmesine rağmen, İmâmiyye'den sayıldığını belirtir. Diğer taraftan İbn Hazm benzeri olmayan bir yargıda bulunarak Keysâniyye'nin Zeydiyye'den olduğunu belirtir. Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, I, 19; Nevbahtî, *a.g.e.*, 20-24; İsferyânî, *a.g.e.*, 41; Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 211; İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 179.

¹⁵¹ J. Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, (Trc.; F. İşıltan), Ankara; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, 125.

¹⁵² H. Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Ankara; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 113.

ve bu farklılık da doğal olarak fırkanın imamet çizgisinin belirlenmesine yansımıştır. Bu yüzden müellifler fırka hakkında birbirinden farklı imamet çizgileri vermekte, hatta bazı müellifler fırkaya birden fazla imamet çizgisi nisbet edebilmektedirler.

Müelliflerin Keysâniyye söz konusu olduğunda gündeme getirdikleri iki imamet çizgisi vardır: i) Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13], ii) Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]. Bazı müellifler bu iki imamet çizgisinin her ikisini aynı anda Keysâniyye'ye¹⁵³ veya Keysâniyye'nin önderi olarak kabul edilen Muhtâr b. Ebî. 'Ubeyd'e¹⁵⁴ nisbet ederken, bazı müellifler ayırımı giderek ilk çizgiyi (=Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]) Keysâniyye'ye, ikinci çizgiyi (=Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]) bazen "Muhtâriyye" olarak adlandırdıkları, bazense özel bir şekilde isimlendirmeyip "Keysâniyye'den bir fırka" şeklinde tanımladıkları bir fırkaya atfederler.¹⁵⁵ Fakat her hâlükârda fırkanın imamet çizgisinde Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13] mutlaka yer almakta, Muhtâr'a ve Keysân'a yer verilmemektedir.¹⁵⁶

Bu bağlamda Kâdî Abdülcebbâr da iki farklı imamet çizgisini kabul etmekte ve ilk çizgiyi (=Ali b. Ebî Tâlib [1]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]) Keysâniyye'ye atfetmektedir. Ancak ikinci çizgi diğer müelliflerin kabul ettiği çizgiden (=Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13])

¹⁵³ Bağdâdî, *a.g.e.*, 39; İsfarayîni, *a.g.e.*, 31.

¹⁵⁴ Şehristânî, *a.g.e.*, I, 148.

¹⁵⁵ Eş'arî, *a.g.e.*, I, 18-19, (ikinci fırkanın özel bir ismi yoktur, "Keysâniyye'nin ikinci fırkası" olarak geçer); Nevbahtî, *a.g.e.*, 20-24, (ikinci fırkanın ismi "Muhtâriyye"dir); Madelung & Walker, *a.g.e.*, 98-102, İng. trc. 94-97, (ikinci fırkanın ismi "Muhtâriyye"dir); F. Râzî, *a.g.e.*, 77-78 (ikinci fırkanın ismi "Muhtâriyye"dir).

Nâşî ve Ebü'l-Me'âlî ise tek bir imamet çizgisi kabul ederler. "Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]" şeklindeki bu imamet çizgisini Keysâniyye'ye atfederler. Bk. J. van Ess, *a.g.e.*, 24; Ebü'l-Me'âlî, *a.g.e.*, 40.

¹⁵⁶ Keysâniyye hakkında, kafa karışıklığını yansıtan farklı bir imamet silsilesi ise Himyerî tarafından verilmektedir. Himyerî Hz. Ali [1]'den sonra imamın oğlu el-Hasan b. Ali [2], bilahare el-Hüseyin b. Ali [3], daha sonra ise İbnü'l-Hanefiyye olarak isimlendirdiği Muhammed b. Ali el-Bâkır olduğunu kaydeder [ان الامام بعد على ابنه الحسن بن على ثم الحسين بن على ثم ابنه محمد بن على الباقر و هو ابن الحنفية و هذه الفرقة تسمى [الكيسانية]. Böylece İmâmiyye'nin kabul ettiği beşinci imam Muhammed b. Ali el-Bâkır [5] ile Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'yi özdeşleştirir. Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 211. Mamafih metinde bulunan "الباقر" ibaresinin istinsah hatası olduğunu varsayarak metinden çıkarırsak anlam yerine oturmakta ve dolayısıyla imamet silsilesi "Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]" şeklinde olmaktadır.

oldukça farklıdır. Kâdı Abdülcebbâr burada şu şekilde bir silsile vermektedir. “Ali b. Ebî Tâlib [1]→ el-Hasan b. Ali [2]→ el-Hüseyin b. Ali [3]→ Keysân→ Muhtâr b. Ebî ‘Ubeyd” şeklindeki bu silsilede, görüldüğü üzere Muhammed ibnü’l-Hanefiyye [13] geçmediği gibi, Keysân ve Muhtâr imam olarak sunulmaktadır. Bu fırkanın Keysâniyye’den olduğuna şüphe yoktur, çünkü devamında yine Keysâniyye’den fırkalar gelmektedir. Bu durumda Kâdı, ya kendisinden önceki müelliflerin zikretmediği, Keysâniyye içerisindeki ayrı bir fırkaya işaret etmekte, ya da önceki müelliflerin imam olarak vasıflandırmaktan kaçındıkları Keysân ve Muhtâr’ı, fırkanın yapısındaki merkezi konumlarını göz önünde bulundurarak, imam olarak tanımlamaktadır ki, bu ikinci şık daha makul gözükmektedir.

Tasnifte göze çarpan bir diğer husus da “Kat’iyye” teriminin kullanımınıdır. Mezhepler tarihçileri “Kat’iyye”yi genellikle Musa b. Ca’fer el-Kâzım [7]’in öldüğünü kabul edip, imametini kendisinden sonra oğluna geçtiğini kabul edenler hakkında kullanırlar. Bu bağlamda “Kat’iyye”, Musa b. Ca’fer [7]’in ölmediğine inanan “Vâkıfe”nin zıddı bir anlam taşımaktadır. Yani “Vâkıfe” ve “Kat’iyye” kelimeleri birbirlerinin zıddı olmaktadır. Bununla birlikte bazı müellifler “Kat’iyye”yi sadece bu bağlamda, yani Musa b. Ca’fer [7]’in öldüğüne inananları ifade eder tarzda kullanırken¹⁵⁷, bazı müellifler bu dar anlamın yanında tüm İsnâ’aşeriyye şî’asını kapsayacak geniş anlamda kullanmışlardır.¹⁵⁸ Buna göre “Kat’iyye”, dar anlamda sadece Musa b. Ca’fer [7]’in öldüğüne inanıp imametini oğluna nakledenleri, geniş anlamda ise oniki imamın hepsini kabul eden, yani İsnâ’aşeriyye çizgisini takip edenleri ifade etmektedir.¹⁵⁹

Nitekim Kâdı Abdülcebbâr’da bu ikili kullanımı görmekteyiz. O, tasnifin başında oniki imamı sayarak, bunları kabul edenleri Kat’iyye olarak isimlendirmekte ve böylelikle terimi geniş anlamda kullanmakta, hemen peşi sıra ismin, Musa b. Ca’fer [7]’in öldüğüne kesin olarak inandıkları için verildiğini belirterek, terimin dar anlamda kullanımını da sunmaktadır.

Bu konuda son olarak şunu da kaydetmeliyiz. Tasnifte Memtûre fırkası diğer müelliflerle bütünlük arzedecek bir şekilde

¹⁵⁷ Nevbahtî ve Nâşî bu kullanımı tecih eden müelliflerdendir. Bk. Nevbahtî, *a.g.e.*, 67; J. van Ess, *a.g.e.*, 47.

¹⁵⁸ Nitekim Huart, Kat’iyye teriminin İsnâ’aşeriyye’ye verilen ilk isim olduğunu söyler. Bk. C. Huart, “İsnâ aşeriyye”, *İA*, V/II, ss.ş 1124-1125, 1125.

¹⁵⁹ Eş’arî, *a.g.e.*, I, 17-18; Bağdâdî, *a.g.e.*, 64-65; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 169; İsferyîni, *a.g.e.*, 39. Ebu Temmâm “el-Kat’iyyetü’l-İsnâ’aşeriyye” [القطعية الاثنى عشرية] terimini kullanarak, bu ikili kullanımı tek bir terimle ifade eder. Bk. Madelung & Walker, *a.g.e.*, 109, İng. trc. 102. Benzer bir kullanım ise Himyerî’de “el-Kat’iyye ve’l-İsnâ’aşeriyye” [القطعية و الاثنى عشرية] şeklinde görülmektedir. Bk. Neşvânü’l-Himyerî, *a.g.e.*, 220.

geçmesine rağmen, fırkanın isminin kaynağı hakkında verilen açıklama, oldukça kapalı olup, diğer kaynaklarla çelişki arz etmektedir. Bu yönüyle de Kâdı oldukça farklı bir açıklama sunmaktadır.¹⁶⁰

IV. Kaynaklar ve Benzer Eserler

Kâdı Abdülcebbâr metinde, kendisine kaynaklık eden iki müellife işaret etmektedir: “*Şeyhunâ*” (=şeyhimiz) dediği Ebu'l-Kâsım el-Belhî ve el-Hasan b. Musa. El-Hasan b. Musa adıyla zikrettiği şahıs hiç şüphesiz Nevbahtî olup, metinde sadece bir yerde ismen¹⁶¹ geçmekte ve kendisinden el-Belhî'ye oranla daha kısa bir alıntı yapılmaktadır. Nevbahtî ismi, işlenilen konunun İmâmiyye mezhepleri olması sebebiyle bu alıntının onun “*Fıraku's-Şi'a*” adlı eserinden yapıldığını ilk anda akla getirmektedir. Her ne kadar bu eserin Nevbahtî'ye aidiyeti konusunda bir takım şüpheler bulunsa da¹⁶² bugün elimizde olup İmâmiyye içerisinde çıkan ihtilafları ve İmâmiyye fırkalarını anlatmaktadır. Ancak Kâdı'nın *Muğni'de* Nevbahtî'den yaptığı alıntının değil benzerini, yakın ifadeleri bile bu eserde bulamamaktayız.¹⁶³ Dolayısıyla Kâdı bu kısa alıntıyı *Fıraku's-Şi'a*'dan değil, Nevbahtî'nin başka bir eserinden yapmış olmalıdır. Üretken bir müellif olan Nevbahtî aralarında, bazıları reddiye tarzında olmak üzere, imamet konusunda ve mezhepler hakkında eserlerin de bulunduğu pek çok eser yazmış olup¹⁶⁴, bunlardan

¹⁶⁰ “Memtûre” isminin kaynağı hakkında bk. 95 no'lu dipnot.

¹⁶¹ Arp. metin 182, 6. satır.

¹⁶² Bk. M. Uyar, *İmâmiyye Şıası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*, İstanbul; Ayışığı Kitapları, 2000, 92-93.

¹⁶³ Kâdı'nın *Muğni'de* Nevbahtî (el-Hasan b. Musa)'nin ismini vererek yaptığı kısa alıntı şöyledir: و ذكر الحسن بن موسى ان الفرقة التي زعمت ان محمد بن اسماعيل بن جعفر مات و ان الامامة في ولده هم القرامطة في عصرنا هذا و كانوا بسمون الميمونية لرئيس لهم يقال له عبدالله بن ميمون القداح (Arp. metin 182, 6-8. satırlar).

Fıraku's-Şi'a'da ise Karâmîta hakkında sadece bir yerde bilgi verilmekteyse de burada Meymûniyye ve Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh zikredilmemektedir. (*Fıraku's-Şi'a*, 61 vd.). Bu bir tarafa, *Fıraku's-Şi'a*'da Meymûniyye ve Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh hiç geçmemektedir. Bu alıntıyı müteâkip iki paragrafın da Nevbahtî'den alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer bir deyişle bu pasajların en azından el-Belhî'den iktibas edilmediği kesindir. Zira bu bölümler el-Belhî'den etkilendiği kesin olan Eş'arî'de de bulunmamaktadır. Ancak bu paragraflardaki bilgiler de *Fıraku's-Şi'a*'da da bulunmamakta ve hatta çelişmektedir.

¹⁶⁴ Ritter, bir kaç mükerrer olmak üzere, toplam kırkdört eser, Muhsin el-Emîn ise kırkyedi eser saymaktadır. Bu eserlerin *Fıraku's-Şi'a* dışındakilerinin hiçbiri günümüze gelmemiştir. Bunlar arasında şu zikredilenler, isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Nevbahtî'nin konumuzla ilgili olabilecek eserlerindedir: “*el-İmâme*” ya da “*el-Cami' fi'l-İmâme*”, “*el-Hucec fi'l-İmâme*”, “*er-Redd 'ale'l-Gulât*”, “*er-Redd 'alâ Fıraku's-Şi'a mâ Halâ'l-İmâmiyye*”, “*en-Nakz 'alâ Ca'fer*

bazılarının Kâdı'ya kaynaklık etmesi mümkün görülebilir. Bu eserler arasında kanaatimizce iki tanesinin Kâdı'ya kaynaklık etmesi ihtimal dahilindedir. Bunlardan ilki Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şi'a* kadar meşhur olan "*el-Ârâ' ve'd-Diyânât*"ıdır. Heresiografi alanında ilk ve en önemli eserler arasında olan *el-Ârâ' ve'd-Diyânât*, günümüze gelmemesine rağmen sonraki pek çok müellif tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁶⁵ Nitekim Kâdı Abdülcebbar, özellikle *Muğni*'nin V. cildinde bu eserin ismini vererek alıntılarda bulunmuştur.¹⁶⁶ Diğer taraftan söz konusu bu pasajlar İmâmiyye içerisindeki muhalif fırka ve düşüncelerden bahsetmektedir. Nevbahtî Kat'iyye çizgisinin dışında kalan tüm fırkaları, Şi'a'dan kabul etmeyip reddetmiş ve bunun için "*er-Redd 'alâ Fıraki's-Şi'a mâ Halâ'l-İmâmiyye*" adlı bir eser yazmıştır.¹⁶⁷ Bu sebeple Kâdı'nın, Nevbahtî'nin bu eserini görmüş olması ve söz konusu pasajları ondan iktibas etmesi de mümkündür. Maalesef şu an elimizdeki veriler ışığında bu konuda kesin bir şey söylememiz çok zordur. Ancak bu pasajların kesinlikle *Fıraku's-Şi'a*'dan iktibas edilmediğini söyleyebiliriz.

Ebu'l-Kâsım el-Belhî ise, metinde bir yerde ismen¹⁶⁸, üç yerde de isim verilmeksizin "*Kâle*" (=dedi ki) lafzıyla işaret edilmek suretiyle¹⁶⁹ toplam dört defa geçmektedir. El-Belhî söz konusu olunca doğal olarak heresiografi alanında yaygın bir etkisi olan "*Makâlât*"¹⁷⁰ ya da "*Kitâbü'l-Makâlât*"¹⁷¹ adıyla bilinen meşhur, ancak kısmen günümüze ulaşabilen eseri akla gelir. Kâdı burada eserin ismini vermezse de, *Muğni*'nin diğer ciltlerinde eserin adını da

bin Harb fi'l-İmâme". Bk. H. Ritter, *Fıraku's-Şi'a mukaddimesi*, XVI (ج)-XX (ك); Muhsin el-Emin, *a.g.e.*, V, 320-321.

¹⁶⁵ Özellikle İbnü'l-Cevzi "*Telbisü İblis*"inde bu eserden geniş çapta iktibaslarda bulunmuştur. Ritter, İbnü'l-Cevzi'deki bu iktibasları bir araya getirerek *Fıraku's-Şi'a*'nın mukaddimesinde yayınlamıştır. Bk. H. Ritter, *Fıraku's-Şi'a mukaddimesi*, XXII (ج)-XXVII (د).

¹⁶⁶ "Anlattığımız hususlarda el-Hasan b. Musa'nın '*Kitâbü'l-Ârâ' ve'd-Diyânât*'ına dayanmaktayız. Zira o rivayet ettiği hususlarda güvenilirdir (*mevsûk*)". Bk. *Muğni*, V, 9. Kâdı eserinin bu cildinde el-Hasan b. Musa'dan Mâneviyye, Miklâsiyye, Mecûsiler, Sabiiler, Ehlü'l-Esnâm ve Cahiliyye Arapları hakkında alıntılar yapmaktadır. Bk. *Muğni*, V, 10, 18, 71, 152, 155. Aynı şekilde Kâdı, bir diğer eseri "*Tesbitü Delâli'n-Nübüvve*"sinde de "*el-Ârâ' ve'd-Diyânât*"ın ismini vererek alıntılarda bulunmuştur. Bk. Kâdı Abdülcebbar, *Tesbitü Delâli'n-Nübüvve*, (Nşr.; A. Osman), Beyrut; Dârü'l-'Arabiyye, 1966, I, 225.

¹⁶⁷ M. Öz, "*İmâmiyye*", *DİA*, XXII, ss. 207-209, 208.

¹⁶⁸ Arp. metin 176, 3. satır.

¹⁶⁹ Arp. metin 176, 16. satır; 179, 18. satır; 180, 12. satır.

¹⁷⁰ İbnü'l-Murtaza, *a.g.e.*, 89.

¹⁷¹ İbnü'n-Nedim, *a.g.e.*, 216.

vererek iktibaslarda bulunmuştur.¹⁷² Dolayısıyla Kâdî'nın "Makâlât" a dayandığı kesindir. Mamafih metinden anlaşıldığı kadarıyla, Nevbahtî'den yapılan kısa bir alıntının dışında metin büyük oranda Ebu'l-Kâsım el-Belhî'ye dayanmaktadır. Ancak metnin ne ölçüde el-Belhî'den iktibas edildiğini tespit edebilmek için, dikkatli bir şekilde incelememiz gerekmektedir.

Metin esas itibariyle üç kısımdan oluşmaktadır: 1) Metnin başlangıcında yer alan ve İmâmiyye'nin genel fikirleri/ilkelere hakkında tanıtıcı bilgiler veren giriş kısmı¹⁷³, 2) Metnin esas ve büyük kısmını oluşturan ve İmâmiyye mezheplerinin anlatıldığı tasnif kısmı¹⁷⁴, 3) Metnin sonunda yer alan ve İmâmiyye'nin başta gaybet olmak üzere, takıyye ve bazı imamları hakkındaki fikirlerinin eleştirildiği, bir anlamda "reddiye" olarak nitelendirebileceğimiz sonuç kısmı.¹⁷⁵ Metnin giriş kısmını oluşturan pasajın hemen başında Kâdî Abdülcebbâr'ın "Şeyhimiz Ebu'l-Kâsım el-Belhî anlattı" şeklindeki kaydı, bu kısmın el-Belhî'den alındığını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı şekilde metnin yekûnunu teşkil eden tasnif bölümünün de, yukarıda belirttiğimiz üzere Nevbahtî'den yapılan alıntıya kadar olan kısmının el-Belhî'den iktibas edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Kâdî metinde yer yer "kâle" diyerek el-Belhî'den alıntılar yaptığını göstermektedir. Diğer taraftan, bilahare belirteceğimiz gibi, diğer bazı kaynakların elimizdeki metne büyük oranda benzerlik taşıyan ifadeleri bizzat el-Belhî'ye atfederek zikretmeleri, metnin bu kısmının da ona ait olduğunu göstermektedir.

Mamafih tasnif bölümünde, tasnifi neticelendiren son paragrafın el-Belhî'den ziyade Kâdî Abdülcebbâr'a ait olduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Şöyle ki, bu paragrafta Kâdî¹⁷⁶, kendi zamanında İmâmiyye'den varlığını sürdürenlerin (sayıca çok olanlarının değil) Kat'iyye olduğunu ifade etmektedir. Zira İmâmiyye şî'ası içerisinde ortaya çıkan diğer fırkaların zaman içerisinde yok olarak, gâib imamla nihayete eren oniki imam çizgisini kabul eden Kat'iyye (=İsnâ'âşeriyye) çizgisinin İmâmiyye'yi temsil eden yegâne fırka halini alması, IV. (X.) yüzyıl sonlarına doğru olup, el-Belhî'den sonradır. Dolayısıyla bu pasaj, Kâdî'nın kendi düşüncelerini yansıtmaktadır.

¹⁷² Msl. bk. IX, 11; XII, 25, 202.

¹⁷³ Arp. metin, 176, 1-10. satırlar.

¹⁷⁴ Arp. metin, 176, 10. satır-182, 21. satır.

¹⁷⁵ Arp. metin, 183, 1-11. satırlar.

¹⁷⁶ Arp. metin, 182, 18-21. satırlar.

Aynı şekilde metnin sonunda yer alan “reddiye” kısmının da el-Belhi'den mi iktibas edildiğini, yoksa bizzat Kâdı'ya mı ait olduğunu söylemek kolay değildir. Nitekim el-Belhi'den istifade ettiği açıkça anlaşılan diğer eserlerin İmâmiyye ile ilgili olan bölümlerinde bu kısım zikredilmemektedir. Diğer taraftan bu pasaj bir reddiye olduğundan yapısı gereği, bir heresiografi eserinden ziyâde teolojik bir eserin parçası olmalıdır. Mamafih metin içerisinde geçen bazı yargılar, bu konuda sağlıklı bir sonuca ulaşabilmemizde bize yardımcı olabilir. Şöyle ki, metinde gaybet halinde bulunan imamla “ashab”ının görüştüğü belirtilmektedir.¹⁷⁷ Bu ifade hiç şüphesiz “gaybet-i suğrâ” döneminde sefirlerin gâib imamla görüştüklerine işaret etmektedir. Halbuki Kâdı Abdülcebbâr gaybet-i suğrâ'dan oldukça sonra yaşamıştır (yaklaşık 120 yıl) ve Kâdı'nın zamanında artık imamla hiçbir kimsenin temasa geçemeyeceği gaybet-i kübrâ dönemi yürürlükteydi.¹⁷⁸ Buradan hareket ederek metnin gaybet-i suğrâ döneminde veya bu döneme yakın bir zamanda yazıldığı ve dolayısıyla eğer metin Kâdı'ya ait olsaydı, bu bölümün metinde yer almaması gerekirdi, şeklinde bir sonuca ulaşılabilir.

Ancak, metinde bunun aksine işaret eden ifadeler de bulunmakta ve imamın can güvenliğinin olduğu durumlar bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁹ Bu ifadeler, genel anlamda imamın hayatının en azından bazı dönemlerde can güvenliği içerisinde olduğuna işaret edebileceği gibi, spesifik olarak Büveyhîler'e de işaret edebilmektedir. Zira, şi'îlere göre imamın gaybette olmasının temel nedeni yönetimi ellerinde bulunduran Abbâsî halifelerinin kendisini öldürme ihtimalidir. Oysa Kâdı Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönemde, şi'î olan ve şi'îliği destekleyen Büveyhîler, Abbâsî halifelerinin otoritesini kırarak bilfiil idareye hakim olmuşlardır.¹⁸⁰ Dolayısıyla şi'î olan bir idarenin imama zarar verebileceği düşüncesi anlamsızdır. Takıyye nedeniyle imamın gaybette olmasının anlamsızlığını vurgulamaya çalışan Kâdı, bu ifadelerle Büveyhîler'e işaret etmektedir.

Metnin gaybet-i suğrâ ya da ona yakın bir dönemde yazıldığını imâ eden ifadeler ise, geçmişe dönük bir takım ithamlar olabilir.

¹⁷⁷ “و بين لهم أن القول بالتقية يقتضى جواز امانه على نفسه بأن يبين امر الاصابة على طريق التقية و يلقاه اصحابه” Arp. metin, 183, 4-5. satırlar.

¹⁷⁸ İki gaybet dönemini (*gaybet-i suğrâ-gaybet-i kübrâ*) birbirinden ayıran en belirgin farklardan biri de, gâib imamla temasa geçilip-geçilememesidir. Gaybet-i suğrâ döneminde sefirler imamla temas halindeydi. Oysa gaybet-i kübrâ dönemi hiçbir şekilde gâib imamla temas kurulamayan bir dönemdir. Bk. Muhsin el-Emîn, *a.g.e.*, II, 46; M. Öz, *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, 73.

¹⁷⁹ “قد ظهر من امره ما يجوز ان يأمن على نفسه” Arp. metin, 183, 3-4. satırlar.

¹⁸⁰ Bk. E. Merçil, “*Büveyhîler*”, **DİA**, VI, ss. 496, 500, 496-498.

Yani Kâdı, geçmişte, şu veya bu şekilde, imamla görüşülebildiğini vurgulayarak, bunun da imamın emniyetsiz bir durumda olmadığını gösterdiğini ifade etmektedir. Bunun yanında, Kâdı'nın metnin diğer kısımlarında hiç rastlayamadığımız bir biçimde, birinci çoğul şahıs kullanarak anlatımda bulunması¹⁸¹ ifadelerin ve düşüncelerin kendine ait olduğunu göstermektedir. Buna göre tasnif kısmının bitişi ifade eden paragraftan başlayarak metnin sonuna kadar devam eden ve reddiye kısmını da içeren bölüm¹⁸² Kâdı Abdülcebbâr'a aittir. Buna göre metni kaynakları açısından üç bölüme ayırabiliriz:

i) el-Belhi'den iktibas edilen bölüm: Metnin hemen girişinden başlayıp, 182. sayfanın başlarına kadar devam eden ve el-Belhi'nin "*Makâlât*"ına dayanan bölüm.

ii) Nevbahti'den iktibas edilen bölüm: 182. sayfada "el-Hasan b. Musa" kaydıyla başlayıp, yine aynı sayfanın son paragrafına kadar devam eden bölüm. Bu bölümün yukarıda da belirttiğimiz gibi, "*Fıraku's-Şi'a*"dan alınmadığı kesin olmakla birlikte, Nevbahti'nin hangi eserinden alındığını söylemek mevcut şartlar altında zor görünmektedir.

iii) Kâdı Abdülcebbâr'a ait olan bölüm: 182. sayfanın, son paragrafından başlayıp, metnin sonuna kadar devam eden bölüm.

Bu aşamada Kâdı'yla aynı kaynaktan beslenen müellifleri de belirleyebiliriz. Bununla, Kâdı gibi bizzat el-Belhi'nin eserini görerek ondan faydalanan ve "İmâmiyye" hakkındaki bilgilerini geniş ölçüde ona dayandıran müellifleri kasetmekteyiz.

Kâdı'yla aynı kaynaktan beslenen müellifleri belirlememizde, kullandığı metot büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Kâdı'nın *Muğni'de* mezheplerin tasnifinde kullandığı metodu, kendisinininkiyle benzer sistematige sahip olan eserlerle karşılaştırmamız, kendisiyle aynı kaynaktan beslenen diğer eserleri ortaya koyacaktır. Elimizde temel kaynak olarak, Kâdı'nın yaptığı gibi, İmâmiyye fırkalarını imamları temel alarak ve tarihsel bir sıralama gözeterek tasnif eden ve bu tasnifte kalkış noktalarını imam kabul edilen şahıslar olarak belirleyen başlıca üç müellif ve eseri göze çarpmaktadır. Bunlar; Nevbahti ve "*Fıraku's-Şi'a*"sı, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed (ya da daha yaygın ismiyle en-Nâşi el-Ekber)'in "*Usûlü'n-Nihal*"i ve Eş'ari'nin "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*"i.

Bunlar arasında Nâşi, el-Belhi'den önce yaşadığı için ondan etkilenmiş olması ve dolayısıyla Kâdı'yla aynı geleneği paylaştığını

¹⁸¹ "Nassi çürüttüğümüz [ابطنا] zaman, ona bağlı meselelerin (furu') de yanlışlığı ortaya çıkar", "Bu zikrettiklerimiz [ذكرنا] inşaallah yeterlidir".

¹⁸² Arp. metin 182, 18. satır-183, 11. satır.

söylememiz imkânsızdır. Bu aşamada el-Belhi'nin Nâşi'den etkilenmiş olma (ve böylelikle el-Belhi aracılığıyla nihâi kaynağının en-Nâşi olduğu) ihtimali akla gelebilir. Ancak Nâşi'nin eserinde, Kâdı Abdülcebbâr'ın tasnifiyle uzlaştırılmayacak oranda farklılık arz eden terimler bulunmaktadır. Örneğin "Fâtümiyye"¹⁸³, "Abbâsiyye"¹⁸⁴, "Hidâşiyye"¹⁸⁵ gibi terimler, her iki eserin farklı kaynaklardan geldiğini göstermektedir.¹⁸⁶ Söz konusu tarihsel engel *Fıraku's-Şi'a* hakkında da geçerlidir. Zira müellifi Nevbahtî, el-Belhi'den önce yaşadığı gibi, yukarıda belirttiğimiz üzere iki eser arasında derin ayrılıklar da bulunmaktadır.¹⁸⁷

Bunlar arasında Kâdı Abdülcebbâr'ın metniyle büyük oranda benzerlik gösteren eser Eş'arî'nin "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*"idir. Nitekim bu eser, gerek tasnifte kullanılan metot, gerekse kullanılan terimler göz önünde bulundurulduğunda büyük oranda *Muğni*'deki pasajla örtüşmektedir. Hatta bazen cümleler bile aynileşmektedir.¹⁸⁸ Öyle ki Kâdı Abdülcebbâr'ın metni, Eş'arî'nin *Makâlât*'ındaki

¹⁸³ J. van Ess, *a.g.e.*, 25.

¹⁸⁴ J. van Ess, *a.g.e.*, 31.

¹⁸⁵ J. van Ess, *a.g.e.*, 32.

¹⁸⁶ Bu aşamada el-Belhi'nin kaynağını Hayyât olarak belirttiğini de hatırlamalıyız. Bk. 37 no'lu dipnot.

¹⁸⁷ Bu aşamada benzer bir diğer eserden de söz etmemiz gerekmektedir. O da Sa'd b. Abdullah el-Kummî (ö. 301/913)'nin "*el-Makâlât ve'l-Fırak*"ıdır. Eser, tıpkı Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şi'a*'sı gibi tarihsel sıralama gözetilerek yazılmıştır ve *Fıraku's-Şi'a*yla geniş çapta benzerlikler göstermektedir. Bu durumda ya el-Kummî, Nevbahtî'den etkilenmiştir yahut her ikisi de ortak bir kaynaktan bu bilgileri almıştır. Nitekim W. Madelung, Nevbahtî'nin eserinin ilk bölümünde Hişâm b. el-Hakem'in "*İhtilâfün-Nâs fi'l-İmâme*"sinden istifade ettiğini belirtmektedir. Bk. J. L. Kraemer, "*al-Nawbakhtî, al-Hasan b. Mūsā*", **EP**, VII, 1044; İ. Üzüm, "*Fıraku's-Şi'a*", **DİA**, XIII, ss. 30-31, 31.

¹⁸⁸ Şu cümleler bu kabildendir:

i) Kâdı: "أبي هاشم انه أوصى الى بيان بن سماعان و انه لم يكن لبيان أن يوصى بها الى عقبه" (*Muğni*, XX/II, 178, 14-15. satırlar).

Eş'arî: "ان ابا هاشم اوصى الى بيان بن سماعان التميمي و انه لم يكن له ان يوصى بها الى عقبه" (*Makâlât*, I, 23, 5-6. satırlar).

ii) Kâdı: "الامام بعد ابي جعفر، بن عبدالله الخارج بالمدينة و زعموا انه المهدي" (*Muğni*, XX/II, 179, 6-7. satırlar).

Eş'arî: "و ان الامام بعد ابي جعفر محمد بن عبدالله بن الحسن الخارج بالمدينة و زعموا انه المهدي" (*Makâlât*, I, 24, 7-8. satırlar).

iii) Kâdı: "فاما زرارة نفسه فان جماعة من العمارية تدعى انها على مقالتها لم ترجع" (*Muğni*, XX/II, 180, 17. satır).

Eş'arî: "فاما زرارة فان جماعة من العمارية تدعى انه كان على مقالتها و انه لم يرجع عنها" (*Makâlât*, I, 28, 4-5. satırlar).

iv) Kâdı: "و اختلف من قال بامامة محمد بن علي بن موسى لتقارب سنه ضربا من الاختلاف" (*Muğni*, XX/II, 181, 16. satır).

Eş'arî: "و اختلف الروافض القائلون بامامة محمد بن علي بن موسى بن جعفر لتقارب سنه ضربا من الاختلاف" (*Makâlât*, I, 30, 11-12. satırlar).

“Râfıza'nın imamet konusundaki ihtilaflarıyla” ilgili bölümün¹⁸⁹ bir özeti olarak görülebilir. İki metni karşılaştırdığımızda göze çarpan ilk benzerlik, belirttiğimiz üzere fırkaların tasnifinin aynı sıralamada olmasıdır. Şüphesiz tarihsel bir sıralama gözetilerek yapılan bir tasnifte bu tür bir benzerliğin görülmesi gayet normaldir. Ancak bu benzerlik tasnifin ayrıntılarında da kendisini göstermektedir. Şöyle ki, her iki müellifin de, sözgelimi altıncı imamın ölümünden sonra ortaya çıkan ihtilafları beşinci imamdan sonra ve yedinci imamdan önce tasnif etmeleri, tarihsel bir sıralamanın gereği olarak görülebilirse de sözgelimi Cafer es-Sâdık'ın ya da Ebu Hâşim Muhammed ibnü'l-Hanefiyye'nin ölümünden sonra ortaya çıkan fırkaları da, birkaç yer hariç, aynı sırada vermeleri ve böylelikle tasnifin detaylarında da mutabık olmaları her iki müellif arasında bir etkileşimin olduğunu göstermektedir. Şu kadar var ki, Eş'arî'nin ismini belirttiği bazı fırkaları Kâdı Abdülcebbâr isim vermeksizin zikretmekte ve fırkalar hakkında Eş'arî'ye oranla daha az bilgi vermektedir. Bunun sebebi, Kâdı'nın metnini kısa tutmayı amaçlamış olmasıdır.

Diğer taraftan tasnifte benzerlikler bununla da kalmamaktadır. Eş'arî'nin metni de tıpkı Kâdı'da olduğu gibi özet mahiyetinde genel bilgiler verir.¹⁹⁰ Akabinde Eş'arî tasnife başlamadan önce Kâmilîyye'yi tasnif dışı bırakarak zikreder.¹⁹¹ Her iki müellif de tasnife, oniki imamı sayarak ve İmâmiyye'nin ilk fırkası olarak oniki imamı benimseyen “Kat'îyye” ile başlar. Kezâ mezhepler tarihçileri arasında Şi'a'nın tasnifinde temel ihtilaf noktalarından birini teşkil eden Keysâniyye'ye verilen yer de, iki metin arasındaki benzerliği göstermektedir. Nitekim her iki müellif Keysâniyye'yi, İmâmiyye'nin bir alt kolu olarak görmekte, üstelik Keysâniyye içerisinde Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd es-Sakafî'yi imam (ya da lider) olarak kabul eden fırkayı (=Muhtâriyye [iki müellif de isim vermez]), halis Keysâniyye olarak adlandırabileceğimiz, Hz. Ali [1]'den sonra doğrudan Muhammed ibnü'l-Hanefiyye [13]'nin imametini kabul eden fırkadan ayırmaktadırlar.

Kâdı Abdülcebbâr'la aynı kaynaktan beslendiği açıkça farkedilen diğer bir eser ise Himyerî'nin “*el-Hürü'l-În*”idir. Himyerî'nin bu eseri, esas itibarıyla bir heresiografi/makâlât türünde olmayıp, daha ziyâde tarih alanında yazıldığı için, İmâmiyye mezheplerini tasnifi, Kâdı'nın tasnifinden tamamen farklıdır. Dolayısıyla bu yönüyle Kâdı'yla arasında büyük farklılıklar vardır. Ancak kullanılan cümleler, ifade tarzları her iki metinde de

¹⁸⁹ Eş'arî, *a.g.e.*, I, 16-31.

¹⁹⁰ Eş'arî, *a.g.e.*, I, 16-17.

¹⁹¹ Eş'arî, *a.g.e.*, I, 17.

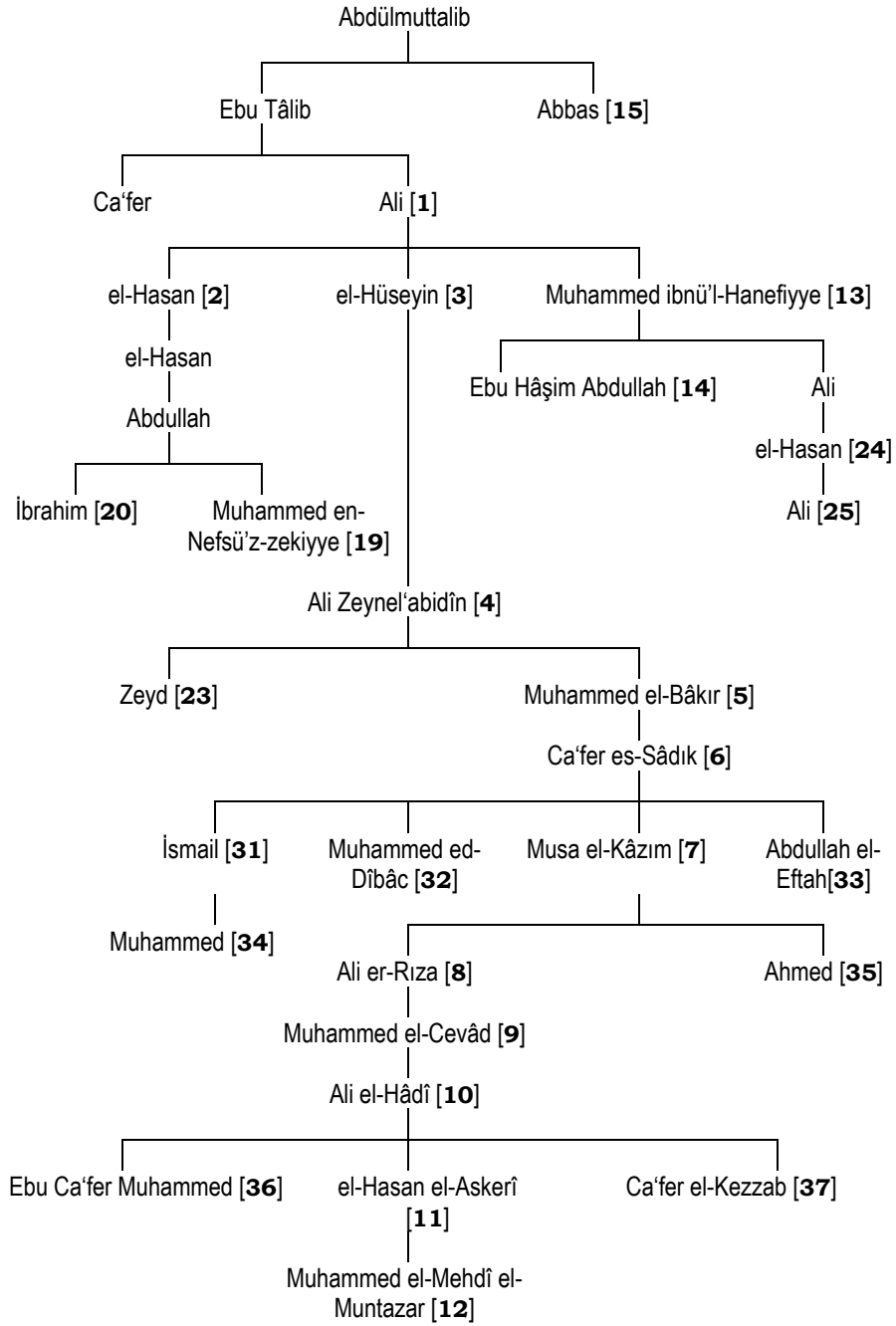
bütünüyle birbirine benzemektedir. Nitekim Himyerî'nin kaynakları arasında el-Belhî'yi zikretmesi¹⁹², Kâdı'yla olan benzerliğini ele verir. Öyle ki, Kâdı'nın isim vermeden aktardığı görüşleri, Himyerî bizzat el-Belhî'nin ismine izafe ederek, küçük farklılıklarla tekrar etmektedir.¹⁹³

Elimizdeki bu veriler ışığında özellikle Eş'arî ve Himyerî'nin eserlerinde İmâmiyye (ve hatta belkide tüm Şi'a) hakkında verdikleri bilgilerde büyük oranda el-Belhî'ye dayandıklarını söyleyebiliriz. Öyle ki, bu üç eserdeki (*"Makâlâtü'l-İslâmiyyîn"*, *"el-Hürü'l-În"* ve *"Muğni"*) ilgili pasajlardan yola çıkarak el-Belhî'nin *"Makâlât"*ının İmâmiyye hakkındaki bölümünü yeniden oluşturmamız mümkündür.

¹⁹² "Ebu İsa el-Verrâk (metinde büyük bir ihtimalle istinsah hatasının neticesi olarak "er-Rezzâk" [الوراق - الرزاق] geçmektedir), Zurkân b. Musa ve Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin kitaplarında anlattıkları şekliyle Şi'a'nın imâmet hakkındaki görüşleri işte bunlardır". Bk. Neşvânü'l-Himyerî, *a.g.e.*, 224.

¹⁹³ Kâdı ve Himyerî'deki şu cümleler bunun örnekleridir.
i) Kâdı; "و عندنا ببلغ قوم يحكى عنهم استحلال المحارم" (*Muğni*, XX/II, 178, 1-2. satırlar).
Himyerî; "قال ابو القاسم البلخي: و عندنا ببلغ قوم يستحلون المحارم" (*el-Hürü'l-În*, 214).
ii) Kâdı; "و اهل هذه المقالة هي اعظم فرق الجعفرية و اكثرهم عددا" (*Muğni*, XX/II, 181, 1-2. satırlar).
Himyerî; "قال ابو القاسم البلخي: و الفطحية اعظم فرق الجعفرية و اكثرها جمعا" (*el-Hürü'l-În*, 218).
iii) Kâdı; "و قد صار الى هذا القول جماعة من اصحاب ابى الخطاب ايضا" (*Muğni*, XX/II, 180, 6-7. satırlar).
Himyerî; "قال البلخي: و قد مال الى الائتنام بمحمد بن اسماعيل جماعة من الخطابية ايضا" (*el-Hürü'l-În*, 222).

Ek-1: Şecere Tablosu - 1

Ek-2: Şecere Tablosu - 2

